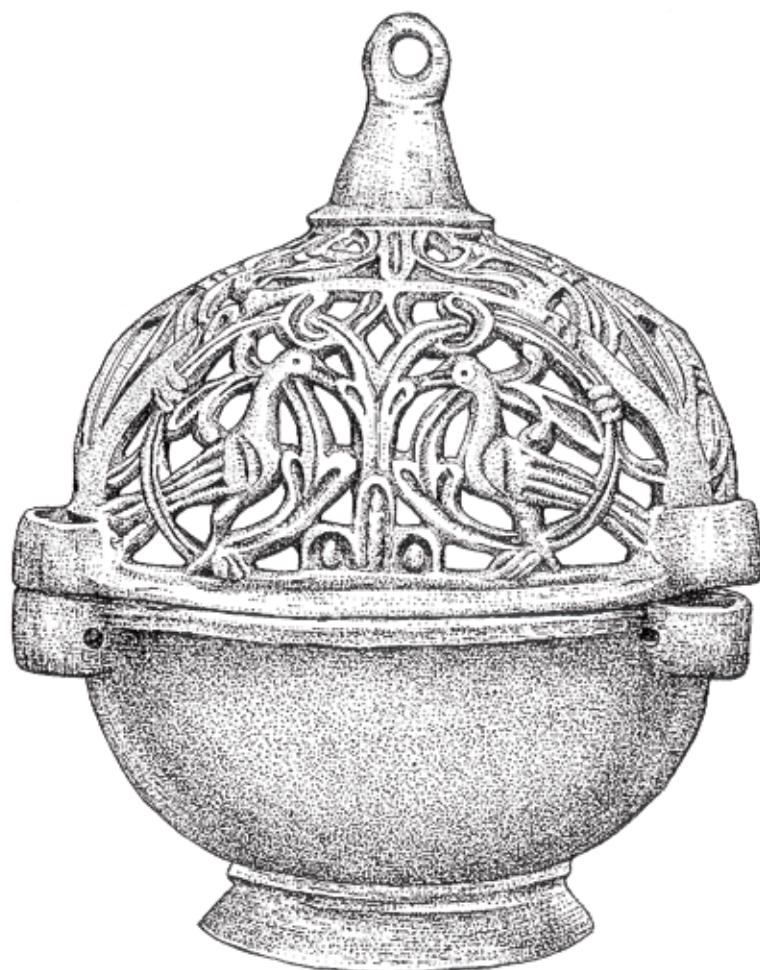

A MÓRA FERENC MÚZEUM ÉVKÖNYVE

S T U D I A
ARCHAEOLOGICA
VIII.

SZEGED • 2 0 0 2

A BADENI KULTÚRA KUTATÁSI HELYZETE MAGYARORSZÁGON¹ (VÁZLAT)

BONDÁR Mária

A badeni kultúra közel másfélszázados kutatása során — elsősorban Európa középső és délkeleti régióit elfoglaló területéről — nagyszámú lelőhely és leletanyag vált ismertté.

A mai Magyarországról, Pécelről közölt 1886-ban Hampel József egy szép kétszattalú tálat, amelyet bronzkorinak tartott (HAMPEL 1886, 78. t. 1). Kisebbségi közlések után J. Bayer ismerte fel és különítette el a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából az ossarnihoz hasonló leleteket (BAYER 1928), s ossarni kultúra néven meghatározott egy nagyobb kulturális egységet, amelyet ő rézkori „Mischkultur”-nak nevezett. A vučedoli ásatások (SCHMIDT 1945) szolgáltatták az első sztratigráfiát a badeni kultúrához.

Mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásban jelentős mérföldkő a mai napig Banner János monográfiája, amely a magyarországi leletanyag összegyűjtésével a badeni kultúra elterjedési területének közepéről adott közre nagyszámú leletanyagot (BANNER 1956). Banner J. a péceli kultúra elnevezés használatát javasolta a legrégebben ismert hazai kétszattalú tál lelőhelye alapján, és azért is, mert szerinte a kultúra legjellemzőbb edényformái a magyarországi elterjedési területen alakultak ki. A monográfia megjelenését követően megjelent a korszak kutatása, sorra jelentek meg a történeti és kronológiai kérdéseket elemző munkák.

Az ötvenes-hatvanas évek rézkorkutatása az 1959-ben, Prágában rendezett (L'EUROPE... 1961), majd 1969-ben Kisvezekényben (Malé Vozokany, Sk) a nyitrai Régészeti Intézet által szervezett nemzetközi konferencián összegezhetette a badeni kultúra időszakának kutatási helyzetét és tudományos problémáit (SYMPOSIUM... BADEN). Hasonló jelentőségű,

összegző konferenciát 1999-ben, a nyitrai szervezésű szimpózium 30. évfordulóján rendeztek a romániai Mangaliában.²

A nagy területen elterjedt, egységesnek mondható anyagi kultúrájú komplexum lelőhelyei megtalálhatók³ Romániában a Bánátban, Olténiában, Munténiában, Dobrudzsában, valamint az ország nyugati részén a Maros, a Körösök és a Szamos vidékén (BERCIU 1964; MORINTZ–ROMAN 1968; COMȘA 1972; ROMAN–NÉMETI 1976; ROMAN 1992; ROMAN–DODD–OPPRITËSCU–JÁNOS 1992). A volt Jugoszlávia területén elsősorban a Száva és a Duna mentén Szlavóniában, a Szerémségben, Bácskában, Bánátban, valamint Boszniában, Koszovo és Szerbia területén (KARMANSKI 1970; TASIĆ 1975; DIMITRIJEVIĆ 1979; DIMITRIJEVIĆ 1982; GARAŠANIN 1982; TASIĆ 1982; TASIĆ 1983; TASIĆ 1995). Szlovákiában a Vág és a Garam közötti területen fordulnak elő intenzíven a lelőhelyek (NEUSTUPNÝ 1959; TOČIK 1963; NĚMEJCOVÁ–PAVŪKOVÁ 1964; NEUSTUPNÝ 1973; NĚMEJCOVÁ–PAVŪKOVÁ 1979; NĚMEJCOVÁ–PAVŪKOVÁ 1981; NĚMEJCOVÁ–PAVŪKOVÁ 1984; NĚMEJCOVÁ–PAVŪKOVÁ 1991; NĚMEJCOVÁ–PAVŪKOVÁ 1992). Morvaországban elsősorban a Morva-medence tartozik az elterjedési területhez (MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1964; MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1972; MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1981), míg Csehországban főleg a Cseh-medence területe köthető ide (ZÁPOTOCKY 2000). A badeni lelőhelyek megtalálhatók Dél-Lengyelország és a lengyel Alföld területén (SOCHACKI 1980; SOCHACKI 1982; SOCHACKI 1987), valamint Dél-Németországban az Elba–Saale-völgyben (BEHRENS 1965; BEHRENS 1973). Ausztriában Alsó-Ausztria és Burgenland (RUTTKAY 1995; MAYER 1996; RUTTKAY 2000)

¹ Ezúton is köszönöm lektoromnak, Torma Istvánnak gondolatébresztő, hasznos észrevételeit.

² A konferencia elsősorban a korai időszak kutatási problémáival foglalkozott, különös tekintettel az abszolút keltezéshez szükséges ¹⁴C adatok összegyűjtésére. A konferenciakötet 2002-ben jelent meg.

³ Az országonkénti rövid áttekintésben csak néhány, elsősorban összegző jellegű munkát sorolok fel, a badeni kultúra szakirodalmá természetesen ennél jóval gazdagabb.

területén fordul elő. A mai Bulgária nyugati és középső vidékein, a Sztruma-, a Marica és Tundza völgyében, valamint a Duna környékén található a késő rézkori lelőhelyek (KATINCHAROV 1982; DRAGANOV 1990; ALEXANDROV 1994; NIKOLOVA 1999). A centrális területnek Magyarország tekinthető. A legújabb a Svájcban felfedezett bolerázi meglepedés (CAPITANI-LEUZINGER 1998).

A badeni kultúra kialakulásának és származásának kérdése a hagyományos módon, történeti folyamatokkal magyarázó, illetve a modern módszerű kronológiai közelítés szempontjából is különleges hangsúlyt kapott és kap napjainkban is. Sokáig a hagyományos történeti kronológiába kellett beilleszteni e késő rézkori időszakot, amely szemlélet a délről érkező népmozgásokkal magyarázta a badeni kultúra és a rokon művelődések balkáni, Kárpát-medencei megjelenését. E történeti rekonstrukciós kísérletek a badeni kultúra korai időszakát és a végét érintették elsősorban. E két végpont közötti időszak, az ún. klasszikus badeni kultúra problémái, településtörténete, tipológiai rendszere már korántsem ilyen jól kidolgozottak.

A korai időszakra keltezhető bolerázi csoport jól kutatottnak mondható, elsősorban E. Neustupný (bolerázi csoport elkülönítése, badeni kultúra ötfokozatú felosztása), A. Točík, majd V. Němejcová-Pavúková (tipológiai rendszer, kronológia) munkássága eredményeként.

A klasszikus badeni kultúra finomabb belső tagolásában V. Němejcová-Pavúková a Neustupný-

féle ötfokozatú beosztás szerinti III. fokozatig jutott el a részletes tipológia kidolgozásában (NĚMEJCOVÁ-PAVŪKOVÁ 1991).

A kora bronzkori feltételezett történeti folyamatok miatt a kultúra végével is nagyon sokat foglalkozott a kutatás.

Napjainkban a történeti rekonstrukciós kísérletek helyett egyes tárgytipusokra figyel a nemzetközi kutatás, ezek elterjedése, kronológiai kapcsolódási pontjai és a modern módszerű keltezés segítségével próbálnak a kutatók újraértelmezni korábbi megállapításokat (BOROFFKA-STAPELFELDT 1995; MARAN 1997; MARAN 1998; NEVIZÁNSKY 2000; NEVIZÁNSKY 2001). Egyre fontosabb szerephez jut a kognitív régészeti irányzat is, amely a kultuszélet tárgyi emlékeinek vizsgálatával, értelmezési lehetőségeivel foglalkozik.

A kultúra egészét elemző legújabb szintézis megírása J. Maran érdeme (MARAN 1998a).

A nemzetközi kutatási trendek a magyarországi szakirodalomban is jól nyomon követhetők. Az alábbiakban a Banner-monográfia megjelenése óta eltelt több mint négy évtized magyarországi kutatásairól szeretnék vázlatos képet adni. Céloom nem a részletes kutatástörténeti áttekintés megírása volt. Jelen tanulmányban kutatási „sarokpontokra”, tendenciákra hívnám fel a figyelmet, és a magyarországi későrézkor-kutatás Banner utáni időszakának új eredményeit szeretném vázlatosan összegezni.

* * *

A badeni kultúra korai időszakának, a bolerázi csoportnak az emlékéanyagát V. Němejcová-Pavúková nyomán Torma István különítette el a magyarországi leletanyagból (TORMA 1969; TORMA 1973). Ezt a gyűjtést később Korek József egészítette ki az Alföldről közzétett lelőhelyekkel (KOREK 1985). V. Němejcová-Pavúková nyomán a Boleráz utáni fejlődési szint leleteit is leválasztotta Torma I. (TORMA 1977). Ecsedy I. kutatásainak köszönhetően kimutatható lett a hazai leletanyagban a Cernavoda III-kultúra emléke is (ECSEDY 1973; ECSEDY 1979). A korai időszak különböző aspektusaival Patay P. (PATAY 1976; PATAY 1987), Honti Sz. (HONTI 1981), Szabó J. J. (SZABÓ 1983) és Horváth L. A. foglalkozott⁴ (HORVÁTH 1990).

Kalicz N. a korábbi Balaton-Lasinja III- és bolerázi csoport emlékéanyagából leválasztotta az ún. Protoboleráz-horizont karakterisztikus leletanyagát (KALICZ 1982, 9, 30. j.; KALICZ 1985, 33; KALICZ 1989, 122; KALICZ 1991, 375, 380–381; KALICZ 1992, 314). Feltételezése szerint — V. Němejcová-Pavúková véleményével ellentétben — több, délről jövő hullám hatása mutatható ki a leletanyagban. Volt egy rövid életű „Protocernavoda III”-behatolás a Kárpát-medencébe, amely elsősorban az Alföldön mutatható ki (KALICZ 1991, 375, 380). A második délkeleti hullám eredményeként létrejött egy, a bolerázi csoport jellegzetességeinek csírát már tartalmazó lelethorizont, az ún. Protoboleráz, amely a korábbi terminológia szerinti Balaton-Lasinja II–III-ból választha-

⁴ Horváth L. A.: *A Kárpát-medence középső rézkorának történeti és kronológiai kérdései (A tűzdelt barázdás keramika helyzete az Alföldön)*. Zalaegerszeg 1993. Kandidátusi értekezés.

tó le, egészen pontosan a Balaton–Lásinja III-mal azonosítja ma már Kalicz N., s 23 lelőhelyét sorolta fel (KALICZ 1991, Abb. 17). A Cernavoda III-kultúra és a bolerázi csoport egymáshoz való viszonyával, kutatási problémáival a szerző is foglalkozott (BONDÁR–MATUZ–SZABÓ 1998, 11–15).

Fentiek alapján megállapítható, hogy a magyarországi leletanyagban a korai badeni kultúra mindhárom említett időszakának (Protoboleráz, Cernavoda III, Boleráz) emlékei megtalálhatók. A protobolerázinak meghatározott lelőhelyek száma gyarapodott az utóbbi időben, de nem vagyok meggyőződve arról, hogy minden ide sorolt lelőhely valóban protobolerázi. Véleményem szerint ez az új jelenség biztonsággal megfogható Magyarország déli részén (Csongrád és Békés megye). A Békés megyei topográfiaiban eddig publikált leletanyagot vizsgálva (MRT 6; MRT 8; MRT 10) látjuk, hogy itt mind a Cernavoda III-, mind a bolerázi csoport leletei megtalálhatók, s megjelenik a protobolerázi horizont anyaga is.⁵ Észak felé haladva, inkább a bolerázi csoport emlékéanyagával találkozunk. Nem tartom teljesen biztosnak, hogy a Heves megyei lelőhelyek⁶ teljes egészében a Protoboleráz-horizonthoz köthetők. Heves megyéből van egy új, a badeni kultúra korai időszakába tartozó nagy kiterjedésű telep (Nagyút-Göböljárás II.), amely az M3 autópálya leletmentése során került feltárássra.⁷ A leletanyag előzetes értékelése alapján elmondható, hogy itt a bolerázi csoport jellegzetességei dominálnak és hiányoznak vagy csak nehezen körvonalazhatóak a protobolerázi karakterek. A Dunántúlt vizsgálva azt mondhatjuk, itt továbbra is a bolerázi csoport a jellemző. Legutóbb a Tolna megyei Aparhant telepmaradványa került publikálásra (BONDÁR 2001). Szekszárd közelében, Tolna-Mözs lelőhelyen, a déli autót építését megelőző leletmentésen kerültek elő a bolerázi csoport újabb telepobjektumai.⁸ Ezek közül három gödörből a díszkerámiának is tekinthető, ún. bratislavai típusú tálak töredékei is napvilágot láttak (BONDÁR 2000). Ezt a leletípust J. Maran gyűjtötte össze s vizsgál-

ta kronológiai jelentőségüket (MARAN 1997; MARAN 1998; MARAN 1998a). J. Maran gyűjtését további töredékekkel kiegészítve legutóbb a szerző foglalkozott e tárgyak funkciójának és kronológiájának problémáival.⁹ Eszerint az egész elterjedési területről 15 lelőhelyről ismerjük e jellegzetes spiráldíszes tálakat vagy töredékeiket, szám szerint mintegy 30-at, ezért is nagyon fontos az újabb lelőhely: a Dunától nyugatra eső területen Tolna-Mözs az egyetlen hely, ahol ez a markáns díszítésű tál előfordul, jelezve e tárgytípus újabb irányú elterjedési útvonulát.

Mint már említettem, a badeni kultúra hazai kutatásáról is elmondható, hogy mind a korai időszak, mind a kései jól kutatott. A kései időszak kutatási helyzetét röviden az alábbiakban vázolhatjuk fel.

V. Milojčić munkáit követően Banner J. és Kutzian I. a magyarországi leletanyagból elkülönítette az akkor még kostolaci csoport néven ismert, jellegzetes leletcsoportot (BANNER–KUTZIÁN 1960; BANNER–KUTZIÁN 1961).

A badeni kultúra hazai anyagából a késő badeni kultúra leleteit, főbb tipológiai jegyeit a szerző körvonalazta a hazai leletanyagban elsősorban a Hódmezővásárhely-Bodzáspart, Palotabozsok, Pécs-Vasas lelőhelyek leletei alapján (BONDÁR 1982).

Korek J. a badeni kultúra új, elsősorban területi csoportosítását adta, s röviden a kései csoportokat (kostolaci, bošacai) is tárgyalta.¹⁰ Ugyancsak a kultúra kései időszakát érinti, hogy egymástól függetlenül, nagyjából egyidőben jelent meg Korek J. (KOREK 1984), Ecsedy I. (ECSEDY 1985) és Bondár M. munkája (BONDÁR 1984), amelyekben a környező országok kutatási eredményeit figyelembe véve, a badeni kultúrából leválasztva, e szerzők is bizonyították a kostolaci kultúra önálló, de rövid életű létét Magyarországon is. Ezt a képet a későbbi ásatások sem módosították (ENDRÓDI 1992; BONDÁR 1998; HARKAI 2000).

Mint láttuk, a korai és kései időszak vonatkozásában jelentős új eredmények vannak. Sajnos, a

5 Battonya (részletes feldolgozása: BONDÁR–MATUZ–SZABÓ 1998), Gyomaendrőd (BONDÁR 1999)

6 Gyöngyöshalász (SZABÓ 1983); Kalicz N. szerint protobolerázi lelőhely; Kompolt (BÁNYFY–BÍRÓ–VADAY 1997); a szerzők szerint ez is protobolerázi lelőhely.

7 Ezúton is köszönöm az ásató Várdi Adélnak a leletanyag feldolgozásának átengedését.

8 A telepnyag feldolgozását munkacsoport végzi. Ezúton is köszönöm Gaál Attilának a badeni leletek feldolgozási jogának átadását.

9 Bondár, M.: *Contacts of the early period of the Baden Culture in the Context of a unique type. (Recent data on the problem of „Bratislava type” bowls)*. Kézirat 2001, 20 old., 10 kép (Megjelenik: *Antaeus* 25).

10 Korek J.: *Közép-Kelet-Európa a rézkor végén*. Budapest 1983, 27–30. Doktori disszertáció.

badeni kultúra ún. klasszikus időszaka — tipológiai feldolgozottság szempontjából — továbbra is csak nagy mennyiségű leletanyag halmaza, nincs olyan részletességgel kidolgozott „edényhatározója”, mint a korai vagy késői időszaknak. Emiatt nehéz állást foglalni a badeni kultúra egyes csoportjainak kérdésében is mind tipológiai, mind kronológiai szempontból.

A Banner-féle csoportok közül (fonyódi, únyi, vissi, kostolaci) a kostolacit már érintettem. A fonyódi csoport leleteiről Torma I. bizonyította, hogy azok a bolerázi csoport végére keltezhető, legkésőbbi bolerázi leletek (TORMA 1977, 55).

Az únyi csoport kérdése már korántsem ilyen egyértelmű. Bannernél ez a csoport fonyód–únyi néven szerepel, tipológiai jellegzetességeit azonban nem határozta meg (BANNER 1956, 186). E. Neustupnýnál a Boleráz–Fonyód–Úny időrendi sorral találkozunk (NEUSTUPNÝ 1959, 277), majd későbbi ötfokozatú rendszerében az únyi csoport a Baden C fokozatban szerepel a vissivel együtt, mindkettő területi csoportként (NEUSTUPNÝ 1973, 332). Torma I. a Komárom megyei topográfiában a névadó lelőhely leletei kapcsán ezt írja: „... az únyi csoport és vele együtt az únyi leletek is a bolerázi csoport végső szakaszát jelző fonyódi típusú leletek utáni időre keltezhetők...”, azaz a klasszikus időszak elejére (MRT 5, 348). Korek J. is — kicsit áttételesen ugyan — de a badeni kultúra klasszikus korszaka elé keltezte az únyi csoportot.¹¹

Az Esztergom-Diósvölgy lelőhelyen megmenntett kemence feldolgozásakor, hiteles körülmények között előkerült anyagot elemezve az únyi csoportot Bondár M. is a klasszikus badeni kultúra legelejére keltezhető fejlődési szintként határozta meg (BONDÁR 1987a, 42). Endrődi A. több munkájában vitatja az únyi csoport korai keltezését, ő — Pavúkovával egyetértve — a badeni kultúra kései időszakába, a Pavúková-féle rendszerben a IVa fázisba sorolja az únyi csoportot (ENDRÓDI 1991, 63; ENDRÓDI 1992, 67–68).

A vissi csoport badeni kultúrán belüli területi(?) kronológiai(?) helyzetét, elkülönítésének indokoltóságát még részletesen kell elemezni. Nem tisztázott ugyanis megnyugtatóan, hogy területi csoportja a badeni kultúrának vagy kronológiailag is jól körülhatárolható, esetleg egyidejűleg mindkettő. Jelen-

leg inkább jól körvonalazható területi csoportnak tűnik, amely elsősorban Kelet-Magyarországon (Szabolcs, Hajdú és Borsod megye) fordul elő, de jellegzetes, többszörösen tagolt fülű edényei a budakalászi temetőből és Pilismarót-Szobi révről is előkerültek. Időrendi helyzete kérdőjeles, az biztos, hogy nem a badeni kultúra korai időszakába tartozik, kései keltezése azonban nem bizonyított. Korek J. szerint „... nyugaton az únyi csoporttal érintkezik, s kapcsolata van Budakalással, kelet felé pedig a Cotofen I-gyel mutat kapcsolatot.”¹²

A badeni kultúrán belül az ún. ózd–pilinyi csoport viszonylag jól körülhatárolható területi csoportnak látszik, amely elsősorban az ország keleti régióira jellemző (Nógrád, Heves megye északi része, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, valamint az ezekkel határos szlovákiai területek). Legutóbb Patay P. foglalkozott részletesebben e csoporttal (PATAY 1999). Patay megállapítja, hogy a „... kutatók egybehangzó véleménye szerint az ózd-pilinyi csoport kétségtelenül a badeni kultúra legfiatalabb szakaszát képviseli. ...” (PATAY 1999, 52).

Ma még bizonytalan a helyzete a többi Korek-féle területi/időrendi csoportnak is.¹³ Új, hitelesen feltárt nagy lelőhelyek feldolgozásától, ezek részletes tipológiai elemzésétől várható annak tisztázása, melyek azok a területi és időrendi csoportok a badeni kultúrán belül, amelyeknek létjogosultsága bizonyítható, és melyek azok, amelyek ma már csak a kutatástörténet lapjaira tartoznak. Sajnos, Korek J. az általa felsorolt csoportokról (fonyódi, únyi, post-únyi, fertői, dél-dunántúli I, dél-dunántúli II, Budakalász I–III, vissi, ózd–pilinyi, hódmezővásárhely-bodzásparti, kostolaci, bošacai csoport) csak nagyon röviden ír, csoportonként egy-másfél oldal a jellemzés,¹⁴ ennek alapján e csoportok létjogosultsága ma még nem tekinthető bizonyítottnak. Az ún. klasszikus badeni kultúra finomabb belső kronológiáját, tipológiáját, valamint V. Němejcová-Pavúková rendszerének általános érvényű alkalmazhatóságát — ismét hangsúlyozom — csak a nagyobb lelőhelyek feldolgozásával oldhatjuk meg, ahogyan azt Endrődi A. is teszi a budapesti lelőhelyek publikálásával (ENDRÓDI 1997).

A badeni kultúra kutatástörténeti helyzetének rövid vázlatát után nézzük meg, mit tudunk a Banner-monográfia megjelenését követő, több mint

¹¹ Korek J.: *Közép-Kelet-Európa a rézkor végén. Budapest 1983, 16. Doktori disszertáció.*

¹² Ld. 11. j.!

¹³ *Post-únyi, fertői, dél-dunántúli I, dél-dunántúli II, Budakalász I–III, hódmezővásárhely-bodzásparti csoport.*

¹⁴ Ld. 11. j.!

négy évtized alatt ismertté vált magyarországi lelőhelyekről.

A terepbejárásos szakdolgozatoknak¹⁵ és a hatvanas évek elején indult topográfiai kutatásoknak köszönhetően megnövekedett a szakemberek által megtalált lelőhelyek száma (MRT 1–10). A későbbi nagyszabású építkezések (dunakanyari leletmentések, Tisza II, Tisza III. vízlépcső, kis-balatoni leletmentések és napjaink autópálya építései és különböző nagyberuházásai) ugyancsak gyarapították a lelőhelyek mennyiségét és olyan információkat is szolgáltatottak, amelyek csak nagy felületen végzett ásatásoknál várhatók (településszerkezet, kutak, temetkezések). Magam 1976 óta gyűjtöm e késő rézkori kultúra lelőhelyadatait a régészeti szakirodalomból, helytörténeti munkákból és elsősorban a dunántúli múzeumokból. E gyűjtés eredményeként adatbázisom a Banner-monográfia lelőhelyeivel együtt ma már több mint 1600 lelőhely legfontosabb adatait tartalmazza, a magyarországi lelőhelyek száma a Banner-monográfiában szereplőkhöz képest megötszöröződött (1. táblázat).¹⁶ A mennyiségi összehasonlításból jól látszik, hol voltak topográfiai munkák (Veszprém, Komárom, Békés, Pest megye) vagy terepbejárásos szakdolgozatok (Tolna, Somogy megye). Magyarázatra szorul a Zala megyei nagy lelőhelyszám. Ennek prózai oka az, hogy a mai Zala megye Balaton közeli része korábban Veszprém megyéhez tartozott, így a topográfiai munkák területe volt. A lelőhelyszám mennyiségi növekedésével sajnos, a publikációk száma nincs szinkronban. A nagyobb ásatásoknak (1. kép) csak mintegy 12%-áról van részletesebb információnk,¹⁷ a többi közöletlen (2. kép).¹⁸

A lelőhelyek típus szerinti megoszlását (telep, temetkezés, szórvány) és a megtalálás módját (ásatás, leletmentés, terepbejárás, ajándék) grafikonon ábrázoltuk (3. kép 1–2).

A bolerázi csoport lelőhelyeinek száma — Torma I. elterjedési térképéhez képest (TORMA 1969, 8. kép) — mintegy duplájára nőtt, jelenleg 250-nél is több lelőhelyről ismerjük e csoport emlékanyagát. Torma I. térképén 100 lelőhely szerepelt, ebből 96 a Dunántúlon van, mindössze 4 található a Dunától

K-re. Korek J. alföldi gyűjtése összesen 19 lelőhelyet tüntet fel az ország keleti feléből (KOREK 1985, 10. kép). Ma a lelőhelyek földrajzi eloszlása kiegyensúlyozottnak tekinthető mindkét régióban.

A badeni kultúra ún. klasszikus időszakából gyarapodott legnagyobb mértékben a lelőhelyek száma. Ezek közül a hitelesen feltárt, jól dokumentált telephelyek feldolgozása, tipológiai rendszerének kimunkálása még a jövő kutatási feladata.

Nem nőtt szignifikánsan a badeniből ma már leválasztott, önálló kostolaci kultúra lelőhelyeinek száma, viszont nagyobb telepeltetésével (Szigetmonostor, Szigetszentmiklós-Üdülősor, Ordacsehi-Major) hiteles információkkal gazdagodott a kutatás a kostolaci kultúra edénművessége és települési sajátosságai vonatkozásában. A kostolaci kultúra ma már nemcsak a nagyobb folyók közelében mutatható ki, lelőhelyei megtalálhatók a Dél-Dunántúl belsejében is, elsősorban Somogy (Balatonboglár, Ordacsehi) és Tolna megyében (Aparhant). A Balatonbogláron feltárt hamvasztásos kostolaci temető — amelynek újabb sírjai 2001-ben kerültek elő — jelen ismereteink szerint a hitelesen feltárt temetkezések közül a legtöbb, összesen 9, hamvasztásos sírt szolgáltató temető az elterjedési területen (BONDÁR 1996).

Mint már említettem, a rendelkezésünkre álló forrásanyagból ma már a badeni kultúra több mint 1600 hazai lelőhelyét ismerjük, ez a szám sűrű településhálózatra enged következtetni. A településhálózat finomabb korszakolása a lelőhelyek közlésének függvénye, ám a publikálás, mint láttuk, nem tart lépést a lelőhelyek felfedezésének gyorsaságával.

A települések földrajzi megoszlása változatos: síkvidéken, lankás domboldalakon, vízparton és olykor barlangokban is megtalálhatók a badeni telepek.

A badeni kultúra hazai településein földbe ásott, cölöpszerkezetű házra alig van hiteles adatunk. Banner J. Kiskőrös-vasútállomás környékéről (BANNER 1956, 193. lh.), Szerencs-Hajdúrétről (BANNER 1956, 303. lh.), valamint Palotabozsokról (BANNER 1956, 145. lh.) említ házakat, ezek azonban a korabeli

15 A teljesség igénye nélkül néhány közismert szakdolgozat: Pusztai R. (Baranya megye), Torma I. (Tolna megye), Draveczy B., Jankovich B. D. (Somogy megye), B. Horváth J., Müller R., Vándor L. (Zala megye), Kalicz N., Pálóczi-Horváth A. (Szolnok megye), a szegedi egyetem terepbejárásos szakdolgozatai, Nikolin E. (Békés megye), Biczó P. (Bács-Kiskun megye), Miklós Zs., Kvassay J. (Pest megye) stb.

16 Jelen tanulmány alapjául szolgáló adatbázisom létrejöttét az OTKA T023718 pályázati támogatása segítette.

17 Jelen tanulmányban az 1. kép (a lelőhelyek felsorolását ld. a függelékben).

18 Jelen tanulmányban a 2. kép (a lelőhelyek felsorolását ld. a függelékben)

ásatási technika miatt egyáltalán nem biztos, hogy azok voltak. Banner munkája után Keszthely-Fenekpusztáról Erdélyi I. 2 házról ír az ásatási jelentésében. Később ezt írja: „*Itt talán egy korabeli lakóház is előkerült, de ennek korát egyes kutatók még vitatják.*” (ERDÉLYI 1983, 65). A következő adatot Csákvár-Széchenyi úti kertek lelőhely szolgáltatta, ahol összesen 4 házról ad hírt Nádorfy Gabriella a különböző évek rövid ásatási jelentéseiben.¹⁹ Ezen kívül Esztergom-Szentkirály, Duna-dülőről említ az ásátó, Kövecses Varga Etelka tapasztott padlójú badeni földbemélyített házakat (KÖVECSES-VARGA 1990, 13, 15). Nem találtak biztosan háznak meghatározható objektumot olyan nagy gödörszámú telepen, mint Pilismarót-Szobi rév.²⁰ Tekintettel a telepek nagy száma és a háznak aposztrofált objektumok mennyisége közötti elenyésző arányra, feltételezhetjük, hogy a badeni kultúra népessége földfelszín fölé épített házakban élt. Az ásatásokon gyakran kerülnek elő nagyobb paticstörédek, amelyek bizonyítják a tapasztott falú építmények meglétét.

A telepeken döntően gödrök kerülnek elő. Az ásatási lehetőségektől függően eltérőek a gödörszámok is: az egy-két gödörtől a nagyobb gödörszámú telepekig (pl. Budapest-Káposztásmegyer 47 gödör, Nagykanizsa-Billa áruháza 50 gödör, Ikrény 75 gödör, Kecskemét-Ballószög 90 gödör, Esztergom-Szentkirály, Duna-dülő 340 gödör, Pilismarót-Szobi rév 500 gödör) változatos a kép. E gödrök egykoron nyilván különböző rendeltetésűek voltak, valódi funkciójuk meghatározására azonban csak ritkán van biztos információ egy-egy ásatáson. Terménytároló vermek lehetnek pl. a Keszthely-Fenekpusztán feltárt gödrök, amelyeknek alján jelentős mennyiségű gabonamaradvány volt,²¹ sajnos botanikai meghatározásukat nem ismerjük.

Az egyéb települési jelenségekről a szószavú ásatási beszámolókból és a publikációkból szintén keveset tudhatunk meg. Gyakran említenek telepen belüli tüzelőhely-maradványokat és kemencéket, ez utóbbiakat a szerző gyűjtötte össze (BONDÁR 1987a 42; BONDÁR-KISS-HONTI 2000, 98). A kemencéknél több esetben megfigyelhető volt, hogy kaviccsos agyaggal tapasztották ki a kemence előtti részt. E jelenség magyarázatát a néprajzi irodalomból valószínűsíthetjük: az edényeket ún. gödörégetéses technikával égették ki (részletes leírását ld. BONDÁR-KISS-HONTI 2000, 98). A néprajzi leírás alapján a régészeti módszerrel megtalált jelenségek is megérthetővé váltak.²² A kemencék sorában új jelenség a bizonyíthatóan kenyérsütésre, illetve magvak pörkölésére, gyümölcsök aszalására használt kemencék meghatározása (ENDRÓDI-GYULAI 2001, 41). Ebben a munkában újabb kemencéket és ezek csoportosítását is megtaláljuk. Ugyancsak érdekes jelenség a Vác-Székhelyen feltárt kétperiódusú árokrendszer, amelynek betöltéséből főként a bolerázi csoport leletei kerültek elő.²³

Több esetben edénydepó is előkerült az ásatásokon: Csincse-Gomba B. földje: 21 magas fülű merice fülénél összefűzve;²⁴ Esztergom-Szentkirály, Duna-dülő: két gödör szélén több magas fülű edény egy kupacban;²⁵ Jánosháza-Fürdődomb.²⁶ Károlyi M. szerint ezen a lelőhelyen vagy edénydepó vagy jelképes sír került elő;²⁷ Zók-Várhegyen egy gödör alján több, eredetileg fülénél összefűzött merice volt (ECSÉDY 1982, 67); Kajárpéc-Pokolfadomb: 55-60 magasfülű kis edény volt összefűzve.²⁸ Keszthely-Fenekpusztán szövszéknehezék-sorozatot említ az ásátó.²⁹ Gyakran található a telepek területén állattemetkezés: előfordul szarvasmarha-elföldelés,³⁰ van adat gödörbe esett(?), dobott(?) vaddisznóról is (Kajárpéc-Pokolfadomb³¹).

¹⁹ RégFüz. Ser. I. 36 (1983) 40; RégFüz. Ser. I. 37 (1984) 47; RégFüz. Ser. I. 45 (1993) 36.

²⁰ Korek J.: Közép-Kelet-Európa a rézkor végén. Budapest 1983, 34. Doktori disszertáció.

²¹ Erdélyi I. ásatása. RégFüz. Ser. I. 32 (1979) 94.

²² Gucsi L. keramikus, MTA Régészeti Intézete, hasonló technikával égetett edényei is bizonyítják a módszer elfogadhatóságát.

²³ RégFüz. Ser. I. 49 (1997) 29–30.

²⁴ RégFüz. Ser. I. 49 (1997) 62.

²⁵ RégFüz. Ser. I. 42 (1991) 11.

²⁶ RégFüz. Ser. I. 22 (1968) 11.

²⁷ Magam a jelképes sírt tartom valószínűbbnek.

²⁸ RégFüz. Ser. I. 38 (1985) 15.

²⁹ RégFüz. Ser. I. 30 (1977) 33.

³⁰ Korek J. felsorolásához képest (KOREK 1980, 16–18) új adat: pl. Balatonboglár-Berekre dülő; Esztergom-Szentkirály, Duna-dülő; Kétegyháza; Pilismarót-Szobi rév; Polgár-Basatanya; Szeghalom-Dióér; Szigetcsép-tangazdaság; Tahitótfalu-Pokolcsárda; Tiszasziget-Ószentiván VIII; Tiszavasvári-Eszlári ú.; Üllő; Zók-Várhegy.

³¹ RégFüz. Ser. I. 42 (1991) 16.

A korszak fémművességéről — a kevés lelet miatt — nagyon keveset tudunk. A korábbi időszak fémgazdagságával szemben a badeni kultúrában minimális fémtárgy fordul elő, s teljes mértékben hiányzik a harci eszköz. Elsősorban természetből kalapálással készítették viseleti és használati tárgyaikat, amelyeket részben telepeken, részben sírokban találhatunk meg (ECSEDY 1994). A helyi fémöntés bizonyítékai a Lánycsókön előkerült öntőminták (ECSEDY 1978). Kiemelkedő jelentőségű a vörsei sírban talált diadém (BANNER 1956, Taf. 87. 1–2). Ugyancsak jelentős fémtárgy a Sármelléken előkerült réztör és rézkés (M. VIRÁG 1999, 2. kép). Ezekon kívül néhány hengeres vagy spirálcső rézgyöngy, rézárak és rézlemezek képviselik a badeni kultúra fémművességét, amelyet M. Virág Zs. elemzett legutóbb (M. VIRÁG 1999).

A magyarországi lelőhelyek mintegy 5%-a a temetés. E lelőhelyeken különböző temetkezési rítusok (hamvasztásos és/vagy csontváz) és változatos temetkezési mód figyelhető meg: az egyik síros temetkezéstől a kiscsaládi temetőkön keresztül a többszáz síros budakalászi temetőig változatos a kép. Gyakran előfordul, hogy egyazon sírba temettek — feltehetőleg rokon kapcsolatban álló — férfit és nőt, nőt és gyereket, nem ritkán egymás mellett. A kettős temetések (Budakalász, Balatonmagyaród, Debrecen stb.) mellett előfordulnak hármastemetések (Budakalász) és négyestemetések (Pala-tabozsok, Sármellék) is. Egy tömegsírból (Balatonboglár) 12 egyed maradványait tárta fel Honti Szilvia. Pilismarót-Szobi réven egy gödörrendszerben 5 egymásra dobált gyerek csontvázát találták meg az ásatás során. Az ilyen temetkezéseknél valószínűleg betegségre, járványra kell gondolnunk, amelynek következménye volt több ember közel egyidejű halála és eltemetése. A temetkezések sorában különleges jelenségekkel is találkozunk: jelképes sírok (Budakalász, Szigetszentmárton, Jánosháza-Fürdődomb, Jászberény-Mészahomok téglagyár, Vác-Nagy Sándor József

u.), szarvasmarha-temetések (pl. a budakalászi temető egyik sírjában egy férfi és egy nő teteme mellé két szarvasmarhát is elföldeltek, amelyből egyes kutatók az állatok vontatta faszekér eltemetésére gondoltak), sírkőállítás (Budakalász, Mezőcsát, Center, Budapest-Káposztásmegyér). A halottak sírját különböző nagyságú (0,5–2,25 m) kővel vagy sztelével jelölték meg (ENDRÓDI 1995). A temetkezésekkel Nevizánsky Gábor foglalkozott részletesebben (NEVIZÁNSKY 1985; NEVIZÁNSKY 1997). Adatgyűjtését további temetkezésekkel egészíthetjük ki.³² A badeni kultúra korai időszakára — jelen ismereteink szerint — a hamvasztás volt a jellemző. A bolerázi csoport nagy temetőjében, Pilismarót-Basaharcon a földre helyezett hamvakat körülrakták a halotti ételáldozatokat tartalmazó edényekkel, majd az egészet kővel borították be (TORMA 1973). Ez a temetkezési mód több helyen (Budakalász, Budapest-Nagytétény, Center, Ipolydamásd) is megfigyelhető (KÓVÁRI 1994, 128–129). Később a csontváz temetkezés vált uralkodóvá, de a birituális temetkezés is több helyen megmaradt. A kultúra kései időszakában — az általános vélekedés szerint (KALICZ 1963; KOÓS 1994) — ismét a hamvasztás kerül előtérbe.³³ A hamvasztásos temetkezések sajátos csoportját képviselik az ember alakú urnákban eltemetett, hamvasztott halottak. Az antropomorf urnák elterjedési területe nagyon kis régióra, a Sajó középső szakaszára (Sajógömrő/Gemer, Méhi/Včelince) és a folyóba torkolló Hangony völgyére (Center, Szentsimon) korlátozódik. A kultúra egész elterjedési területéről e négy lelőhelyről 38 sírból 28 antropomorf edény vagy annak töredéke vált ismertté.³⁴

A badeni kultúra Mezőcsáton és Tiszavasváriban feltárt temetkezései fontos kronológiai adatot szolgáltatnak a badeni és gödörsíros kultúra viszonyához. E két lelőhelyen egyértelműen megfigyelhető volt, hogy a gödörsíros kurgánok népe (Jamnaja-kultúra, Yamna-kultúra) a badeni temetkezések fölé emelte kurgánjait. Kalicz N. szerint:

32 Baja (RégFüz. Ser. I. 14 (1961) 52); Balatonboglár (HONTI 1981); Balatonmagyaród (BONDÁR 1987); Csincse (RégFüz. Ser. I. 49 (1997) 62); Csákvár (RégFüz. Ser. I. 34 (1981) 33); Debrecen (ArchÉrt 82 (1955) 95); Esztergom-Szentkirály, Duna-dűlő (RégFüz. Ser. I. 42 (1991) 11); Felsővadász (RégFüz. Ser. I. 38 (1985) 12); Ipolydamásd (KÓVÁRI 1994); Jászberény-Cserőhalom (KEMENCZEI-CSALOG 1966, 65); Kiskunfélegyháza (RégFüz. Ser. I. 49 (1997) 66); Moha (RégFüz. Ser. I. 42 (1991) 20); Neszmély (RégFüz. Ser. I. 13 (1960) 15); Sármellék (RégFüz. Ser. I. 39 (1986) 25–26); Szentsimon (KOÓS 1994); Szob (MRT 9, 26/11. lh., 317); Szob (MRT 9, 26/34. lh., 334–335); Szob (MRT 9, 26/35. lh., 335–336).

33 Kalicz N. a temetkezésekkel és temetkezési szokásokkal foglalkozó legutóbbi munkájában ennél már sokkal árnyaltabb képet olvashatunk (KALICZ 1999).

34 Bondár, M.: Chapters from the history of portrayal in the Late Copper Age in the Carpathian Basin (Baden Culture). In: Festschrift für Pál Patay zum 85. Geburtstag. Studien zur Metallindustrie und Glaubenswelt der Kupferzeit Mittel-Europas. Hrg.: Kovács, T. Kézirat, 1998. 18 old., 11 kép.

„Lehet, hogy a kurgánépítők ismerték a temetők helyét mint szakrális körzetet és ezért emelték feletük több esetben is temetkezési halmaikat.” (KALICZ 1999, 86). Míg korábban a gödörsíros kultúrát a bodrogkeresztúri utánra és a badeni kultúra elé keltezte a kutatás, most úgy tűnik ez a nézet felülvizsgálatra szorul.

A temetkezések során megfigyelhető szakrális képzetek tárgyi emlékei (ember alakú urnák, kősztelék, kocsitemetkezés stb.) sokrétű kultikus életre, sokszínű társadalomra utalnak.

A badeni kultúra népének ünnepei, szertartásai során használt tárgyi emlékek vonatkozásában is vannak új kutatási eredmények. Kalicz Nándor (KALICZ 1981), N. Tasić (TASIĆ 1983a) és B. Novotný (NOVOTNÝ 1981) összefoglalásai után a lapos, háromszög testű, cserélhető fejű női szobrocška lett a badeni kultúra „standard” idolja. Az újabb idoloikat gyűjtve azt tapasztaltam, hogy létezik másfajta idol is e késő rézkori kultúrában (BONDÁR 1999a; BONDÁR 2000a). Ezekre a szobrocškákra már B. Novotný is felhívta a figyelmet (NOVOTNÝ 1981, 136), ám a standardizálódás miatt a másfajta ábrázolásról (főként hengeres testű, vagy lapos monolitszerű idoloik, illetve egy realiztikus férfiszobrocška) a kutatás csaknem teljesen megfeledkezett. A badeni idoloik összességét vizsgálva megállapítható, hogy ezek az antropomorf emlékek nemcsak a Cernavoda III-kultúrában, a bolerázi csoportban és a klasszikus badeni kultúra korai időszakában léteztek, hanem — kisebb mennyiségben ugyan — megtalálhatók a kultúra kései időszakában is (BONDÁR 1999a, 46; BONDÁR 2000a, 32). Megkockáztatjuk annak felvetését is, hogy a mai terminológiával protobolerázinak nevezett időszakból is ismerünk idoltöredékeket (BONDÁR 1999b). A legújabb lapos, cserélhető fejű badeni

idoloik az M7 autópálya építését megelőző feltáráson,³⁵ illetve az ezzel összefüggő terepbejáráson³⁶ kerültek elő Somogy megyében.

Az emberábrázolások másik csoportjába tartoznak a termékenységekultusz és női beavatási szertartások valószínűsíthető kellékei, a kebles (ginekomorf)³⁷ edények, amelyeket nemrégiben a szerző gyűjtött össze és egészített ki közöletlen töredékek publikálásával.³⁸ A kronológiai szempontból is nagyon fontos edények (PETRASCH 1984; PAVELČIK 1988) az általánosan elfogadott keltezés szerint csak a badeni kultúra korai időszakában (bolerázi csoport és a korai klasszikus baden idején) léteztek, annak ellenére, hogy J. Pavelčík rámutatott, hogy ez az edénytípus a kultúra kései csoportjában, a bošacai csoportban is megtalálható. Gömörben, antropomorf urnákkal egy sírban került elő egy ginekomorf edény is. Az ásató, B. Kovács István szerint ez a sír volt a temető legkorábbi sírja.³⁹ Látjuk tehát, hogy az antropomorf ábrázolások korábbi „kétpólusú” keltezése ma már nem állja meg a helyét.⁴⁰ Legutóbb Endrődi A. közölt kebles edényeket (ENDRŐDI-GYULAI 2001, Fig. 10–11), ezek azonban a kis kerek bütykökkel jelzett keblébrázolással jelentősen különböznek a már ismert, belülről kinyomott bütykökkel ábrázolt amforáktól.

Az antropomorf ábrázolások köréből egyedülálló lelet került elő Balatonöszödön, szintén az M7 autópálya építését megelőző feltáráson. Az emberi arcot formáló agyagtárgy töredékét Horváth Tünde mutatta be egy szakmai konferencián.⁴¹

Az antropomorf ábrázolásokon kívül a zoomorf plasztikával is találkozunk a badeni kultúrában, bár az állatszobrok száma nem túl nagy. A bolerázi csoport pilismarót-basaharci temetőjéből közölt juhszobrokat Torma I. (TORMA 1972, Abb. 11. 1–2;

35 Balatonszemes-Szemesi berek, Honti Sz. – Németh P. ásatása 1999–2000. Az idoloikat a szerző dolgozza fel a készülő autópályás tanulmánykötetben.

36 Bondár M.: A badeni kultúra emberábrázolásának újabb emlékei Somogy megyéből. Kézirat 2002. (Megjelenik: SMK.)

37 Gineko – görög szó, női, nő, nővel kapcsolatos fogalmat jelöl. (Ld. Bakos J.: Idegen szavak és kifejezések szótára!)

38 Bondár, M.: Chapters from the history of portrayal in the Late Copper Age in the Carpathian Basin (Baden Culture). In: Festschrift für Pál Patay zum 85. Geburtstag. Studien zur Metallindustrie und Glaubenswelt der Kupferzeit Mitteleuropas. Hrg.: Kovács, T. Kézirat 1998. 18 old., 11 kép. Bondár M.: A badeni kultúra emberábrázolásának újabb emlékei Somogy megyéből. Kézirat 2002. SMK s. a. Bondár M.: Fejezetek a Kárpát-medence késő rézkori emberábrázolásának tárgyi emlékeiből. Kézirat 2001, 16 old., 8 kép. WMMÉ 2002 s. a.

39 Kovács, B. I.: A Rima-medence az újkőkorban és a rézkorban. Budapest 1986, 105. Ezúton is szeretném megköszönni B. Kovács Istvánnak, hogy engedélyezte számomra egyetemi doktori disszertációjának tanulmányozását.

40 Bondár, M.: Chapters from the history of portrayal in the Late Copper Age in the Carpathian Basin (Baden Culture). In: Festschrift für Pál Patay zum 85. Geburtstag. Studien zur Metallindustrie und Glaubenswelt der Kupferzeit Mitteleuropas. Hrg.: Kovács, T. Kézirat, 1998. 18 old., 11 kép.

41 Vallás és régészet. Az Ősrégészeti Társaság előadásai a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2002. április 15. A leletet Horváth T. dolgozza fel.

TORMA 1973, Abb. 5). Ezek az állatok vaskosak, eléggé aránytalanok és egyáltalán nem realiztikusak. Hosszú, nyújtott testű, kis fejű, terpesztett lábú juhokat ábrázolnak. A szlovákiai Radošinán előkerült protomén a kocsit húzó állatokat is hasonló elnagyoltsággal ábrázolták (NEMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1970, Abb. 29). Ugyancsak állatábrázolás volt a boglárlellel kocsimoddellen (ECSEDY 1982, 8. kép; HONTI-KÖLTŐ-NÉMETH 1988, 2. t. 1–2), amely sajnos letört, így nem tudjuk, milyen igavonó húzta ezt a kocsit. Különleges a Vác-Liliom utcában előkerült marhafejes edény, amely viszont meglepően realiztikus.⁴²

A klasszikus badeni kultúra anyagából, az ózd-pilinyi csoport területéről, Salgótarjánból (KOREK 1968, 12. t. 4, 13. t. 1–7), Ózdról (BANNER 1956, 68. T. 3–6) és újabban Pilinyről (PATAY 1999, 53, 7. kép) ismerünk állatszobrocskákat. Ezek stílusukban sokkal közelebb állnak az ismert kora bronzkori zoomorf plasztikákhoz, egyáltalán nem hasonlítanak pl. a Pilismarót-Basaharcon hiteles körülmények között feltárt juhszobrokra. Tekintettel arra, hogy mind a három lelőhelyen kora bronzkori anyag is előkerült, az itteni állatkák badeni kultúrába sorolása véleményem szerint kérdőjeles.

Érdekes, hogy a szarvasmarhát oly nagy becsben tartó badeni népesség ezt a fontos haszonállatot önálló plasztikaként — eddigi ismereteink szerint — nem ábrázolta.

Banner J. monográfiájának megjelenése után örvedetesen gyarapodott a badeni kultúra kocsimoddelleinek száma is. A budakalászi temetőben előkerült közismert (SOPRONI 1954, 6. t. 1, 7. t. 1–2; BANNER 1956, Taf. 120) és egy másik, kevésbé idézett kocsimoddell után (SOPRONI 1954, 6. t. 5; FOLTINY 1959, Fig. 5) újabb kocsikat találtak a már említett Radošinán (NEMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1970, Abb. 29), Szigetszentmártonban (KALICZ 1976), majd Boglárlellén (ECSEDY 1982). Bondár M. a pilismarót-basaharci temetőből is közölt egy díszítetlen modellt (BONDÁR 1990, 85, Abb. 7. 3), amely az ásató, Torma I. véleménye szerint nem kocsit ábrázol. A legújabb kocsimoddell Balatonberényben került elő.⁴³

A badeni kultúra kronológiai helyzete is jelentősen megváltozott az elmúlt években. Anatóliai származtatása és sokáig meghatározó kronológiai rendszere a centeri urnákra és távoli kapcsolataikra

épült (KALICZ 1963), sokáig tartotta magát az a nézet, mely szerint Trója V. rétegével párhuzamos, és Kr. e. 2100–1900 közé keltezhető. Ez a kronológia jól összecsengett az anatóliai folyamatokkal, Trója V. rétegének pusztulásával s lakóinak elmenekülésével. Megmagyarázhatóvá vált a Kárpát-medencében és peremterületein megjelenő új kultúra.

E. Neustupný ¹⁴C adatok alapján már 1969-ben más véleményen volt, s a badeni kultúra abszolút időrendjét jóval korábbra, Kr. e. 3400–2900 közé keltezte (NEUSTUPNÝ 1973, 344).

A bulgáriai, törökországi, görögországi nagy ásatások (pl. Ezero, Karanovo, Yunatsite, Durankulak, Dubene-Sarovka, Demercihüyük, Dikili Tash, Sitagroi, Rachmani stb.) rétegtani adatai és a leletanyag összehasonlító, tipológiai elemzése 2100–1900-hoz képest jóval korábbra helyezte a badeni kultúrát. Ugyanezt a korábbi kelteztést támasztották alá a Németországban végzett jelentős dendrokronológiai kutatások eredményei (PETRASCH 1984), amelyek a szériavizsgálatoknak köszönhetően egészen Svájcig pontosan jól keltezhető lelőhelyadatokat szolgáltatottak. Megdőlt tehát a Trója V-tel való párhuzamosítás helyessége. Az abszolút kelteztés változását egy rövid válogatás illusztrálja (4. kép). Ma a legelfogadottabbnak tekinthető a Kr. e. 3500–3000 közötti időtartam, így a badeni kultúra egésze félévezredig létezett. Ez alatt az ötszáz év alatt 17 generáció adta tovább a mindennapi és szakrális tudást és tapasztalatot utódainak.

Jelen tanulmányban a késő rézkori badeni komplexum széles spektrumú kutatásából csak egy rövid vázlatot volt módom közreadni, amely elsősorban a magyarországi kutatási helyzetet kívánta körvonalazni. Képet kaphattunk talán arról a mozgalmas időszakról, amelynek csak tárgyi emlékeit „faggathatjuk”. Napjaink nagy felületű ásatásai és a jövőtől remélhető minél több publikáció hozzásegít bennünket ennek az izgalmas korszaknak minél részletesebb megismeréséhez. Jelen tanulmányban csak érintőlegesen foglalkozhattam a kultúra különböző aspektusaival, az itt felvázolt témakörök mélyrehatóbb elemzése nem fejthető ki egyetlen cikkben.

Összegzésként elmondható, hogy Banner János monográfiája óta jelentősen megnőtt a badeni leletek és lelőhelyek száma, ám e mennyiségi növeke-

⁴² RégFüz. Ser. I. 33 (1980) 25; MRT 9, 31/65. lh.

⁴³ A lelet feldolgozása folyamatban van. Ezúton is köszönetet mondok Honti Szilviának a kocsikozlési jogának átengedéséért. E lelet feldolgozása kapcsán összegyűjtöttem a Kárpát-medencei késő rézkori kocsikat, amelyek elemzése önálló tanulmányban jelenik meg.

déssel a publikálás üteme nem tartott lépést. Ez azért is szomorú tény, mert Magyarországon — egészen napjainkig — nem voltak a környező országokéhoz vagy a délkelet-európai régiókhoz mérhető nagyságú ásatások. Bár születtek jelentős részeredmények, a badeni kultúra egészének problematikája azonban nem lezárt kérdés.

Jónéhány meggyőző adat hiányzik még az abszolút kronológia megválaszolásához, az etnogenezisnek és a kultúra megszűnésének megnyugtató lezárásához.

A kulturális integráció és diffúzió modelljét is tovább kell elemezni. Az abszolút kronológia je-

lentős változása miatt újraértékelendő a badeni kultúra teljes kapcsolatrendszerére is.

Nem lezárt kérdés a kocsi kialakulásának helye és terjedési iránya sem. Újabban a poligenezis mellett az északról dél felé történő elterjedés lehetősége is felvetődött (BAKKER 1999, 787; MARAN 1998, 525). A badeni kultúra centrumában feltárt lelőhelyek közlésén, a tipológia finomításán és a kapcsolatok irányának meghatározásán túl nagyon fontos lenne a legújabb bulgáriai, törökországi és görögországi lelőhelyek mielőbbi megismerhetősége is.

FÜGGELÉK

A badeni kultúra fontosabb, publikált lelőhelyei (a Banner-monográfia megjelenése utáni időből) (a lelőhelyek ábécéjében – a zárójelben levő szám a 1. kép lelőhelyszáma)

Alattyán (BONDÁR 1984; KOREK 1985) – (38);
 Aparhant-Felső legelő (BONDÁR 2001) – (39);
 Baktalórántháza (KALICZ 1961) – (7);
 Balatonboglár (HONTI 1981) – (12);
 Balatonmagyaród-Hídvégpuszta (BONDÁR 1991) – (30);
 Balatonmagyaród-Kiskányavár (BONDÁR 1987) – (34);
 Battonya-Georgievics-tanya (BONDÁR-MATUZ-SZABÓ 1998) – (10);
 Boglárlelle-Úszó u. (ECSEDY 1982) – (13);
 Budapest-Andor u. (ENDRÓDI 1997) – (19);
 Budapest-Káposztásmegyér (ENDRÓDI 1988) – (23);
 Budapest-Medve u. (ENDRÓDI 1991) – (22);
 Center (KALICZ 1963; KEMENCZEI 1966) – (1);
 Esztergom-Diósvölgy (BONDÁR 1987a) – (15);
 Fertőrákos (NOVÁKI 1966) – (16);
 Gyomaendrőd (BONDÁR 1999) – (35);
 Gyömrő-Vízmű (TARI 1986) – (25);
 Gyöngyöshalász (SZABÓ 1983) – (11);
 Hahót-Szartóri I. (BÁNYFY 1995) – (24);
 Hódmezővásárhely-Kishomok (BONDÁR-KOREK 1995) – (3);
 Hódmezővásárhely-Bodzáspart (HARKAI 2000) – (40)
 Ipolydamásd (KÓVÁRI 1994) – (28);
 Kompolt (BÁNYFY-BÍRÓ-VADAY 1997) – (33);
 Kétegyháza (ECSEDY 1973) – (5);
 Lánycsók (ECSEDY 1978) – (27);
 Mezőcsát-Hörceögös (KALICZ 1989; KALICZ 1999) – (6);
 Pári-Altacker (TORMA 1977) – (26);
 Pécs-Vasas (BONDÁR 1982) – (14);
 Poroszló-Rábolly (PATAY 1976; KOREK 1985) – (29);
 Salgótarján-Pécskő (KOREK 1968) – (4);
 Szeghalom-Dióér (ECSEDY 1973) – (36);
 Szentsimon (KOÓS 1994) – (2);
 Szigetcsép (KOREK 1984) – (18);
 Szigetszentmárton (KALICZ 1976) – (20);

Szigetszentmiklós (ENDRÓDI 1992) – (21);
 Székely-Zöldtelek (KALICZ 1958) – (8);
 Sármellék-Égenföld (M. VIRÁG 1999) – (17);
 Sütő-Vasúti őrház (TORMA 1969) – (37);
 Tahitótfalu (KÓVÁRI 1986) – (31);
 Tiszalúc (PATAY 1987) – (9);
 Tiszavasvári-Gyopáros (KALICZ 1999) – (32).

A badeni kultúra fontosabb, még közöletlen lelőhelyei (a Banner-monográfia megjelenése utáni időből) (a lelőhelyek ábécéjében – zárójelben a 2. kép lelőhelyszáma):

Andocs-Nagyoldipuszta (Draveczky B. 1961–1965) – (13);
 Balatonboglár-Berekre dülő (Honti Sz. 1995) – (2);
 Balatonőszöd-Temetői dülő (Belényesy K. – Horváth T. 2000–2001) – (54)
 Balatonszemes-Szemesi berek (Honti Sz. – Németh P. 1999–2000) – (52)
 Budakalász-Luppa-csárda (Soproni S. 1952–1961) – (1);
 Ceglédbercel (Tari E. 1991) – (38);
 Csincse-Gomba B. földje (Wolf M. 1995) – (3);
 Csákvár-Széchenyi úti kertek (Nádorffy G. 1981–1983, 1991) – (4);
 Esztergom-Szentkirály, Duna-dülő (Kövecses Varga E. 1988) – (5);
 Fót-Rossztemplom (Kővári K. 1995) – (51)
 Gellénháza (H. Simon K. 1991) – (6);
 Gyoma-Egei-halom (Maráz B. 1971–1974) – (7);
 Gyugy-Dózsa György út I. (Draveczky B. 1961) – (24);
 Győr-MI autópálya, A7 agyaggyerő (Figler A. 1991) – (9);
 Győr-Szabadrétdomb (Figler A. 1991) – (8);
 Hódmezővásárhely-Gorzsa (Horváth F. 1978–1984) – (27);
 Ikrény (Figler A. 1991) – (10);
 Juta (Draveczky B. – Gazdapusztai Gy. 1965, 1967) – (11);

- Kajárpéc-Pokolfadomb (Figler A. 1984–1985, 1990) – (12);
Kecskemét-Ballószög (Horváth A. – Pintér L. 1995) – (14);
Keszthely-Fenékpuszta (Erdélyi I. 1976–1978) – (15);
Kömled-Szőlőhegy (Honti Sz. 1990) – (25);
Kunpeszér-Téglaházi dűlő (Horváth A. – H. Tóth E. 1986) – (29);
Kál I. legelő (Ács Cs. 1995) – (28);
Mezőkeresztes-Cset halom (Wolf M. 1995) – (30);
Mezőzombor-Vasúti delta (Simán K. 1980) – (31);
Moha-Homokbánya (F. Petres É. 1960, F. Petres É. – Kralovánszky A. 1966, Makkay J. 1967, Antoni J. 1975, Jungbert B. 1988–1989) – (39);
Mosonszentmiklós-Pál-major (Figler A. 1993) – (41);
Nagyfüged-Ejzella (Fodor L. 1994) – (40);
Nagykanizsa-Billa (Horváth L. – P. Barna J. 1996) – (44);
Nagykanizsa-Inkey kápolna (Horváth L. 1979–1981, 1991) – (42);
Nagyút-Göböljárás (Váradi A. 1995) – (43);
Neszmély-Tekerespatak (Makkay J. 1959) – (19);
Ordacsehi-Bugaszeg (Gallina Zs. – Somogyi K. – Sebők K. – Kiss V. – Honti Sz. 1999–2001) – (53);
Ordacsehi-Major (Bárdos E. – Füle P. – Honti Sz. – Németh P. 1994) – (47);
Pilismarót-Basaharc (Torma I. 1967–1972) – (20);
Pilismarót-Szobi rév (Kemenczei T. 1978–1980) – (21);
Pilisszentlélek-Legénybarlang (Horváth I. 1968) – (22);
Pécs-Hőerőmű (Ecsedy I. – Katona Győr Zs. 1980, 1981; Nagy E. – Kárpáti G. 1991) – (16);
Polgár-I. 24. lh. (Hajdú Zs. – Máthé M. 1993) – (48);
Pusztaszer-Ópusztaszer (Horváth F. 1973) – (32);
Szabadszállás-Aranyhegy (H. Tóth E. 1962) – (49);
Szava (Ecsedy I. 1978) – (50);
Szegvár-Kontrapart (Béres M. 1985) – (33);
Szihalom-Sóhajtó (Szabó J. J. 1995) – (34);
Székesfehérvár-Nyúldomb (Makkay J. 1967) – (18);
Tekenye-Öcse (Horváth L. – Vándor L. 1978) – (26);
Tiszaladány-Nagyhomokos (Koós J. – Lovász E. 1987–1988) – (35);
Tiszasziget-Őszentiván VIII. (Kutzián I. 1960) – (36);
Tiszaszőlős-Csákányszeg (Csalog J. 1960) – (37);
Vác-Székhegy (Kövári K. 1995, 1998) – (23);
Vác-Liliom u. (Kövári K. 1979) – (46);
Vámosgyörk-Motorhajtóanyag telep (Farkas Cs. 1997) – (45);
Zók-Várhegy (Ecsedy I. 1977, 1979–1987) – (17).

IRODALOM

- ALEXANDROV 1994 Alexandrov, S.: *The Prehistoric site of Radomir-Vahovo: some problems of the Early Bronze Age in South-Western Bulgaria (Northern connection)*. In: *Relation Thraco-Illyro-Hellénique. Actes du XIVe Symposium national de thracologie (à participation internationales)*. Băile Herculane 14–19 septembre 1992. Ed.: Roman, P. – Alexianu, M. Bucarest 1994, 117–129.
- BAKKER 1999 Bakker, J. A. – Kruk, J. – Lanting, A. E. – Milisaukas, S.: *The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East*. *Antiquity* 73 (1999) 778–790.
- BÁNYFFY 1995 Bánffy, E.: *Neolithic and Copper Age settlements at Hahót and Zalaszentalázs. (Zalaszentalázs-Pusztatető, Hahót-Szartóri I–II)*. *Antaeus* 22 (1995) 35–50.
- BÁNYFFY–BÍRÓ–VADAY 1997 Bánffy E. – Bíró K. – Vaday A.: *Újkőkori és rézkori telepnyomok Kompolt 15. sz. lelőhelyen. — Neolithic and chalcolithic Finds from Kompolt, site Nr. 15*. *Agria* 33 (1997) 19–57.
- BANNER 1956 Banner, J.: *Die Pécelér Kultur*. *Arch Hung* 35, Budapest 1956.
- BANNER–KUTZIÁN 1960 Banner, J. – Kutzián, I.: *Angaben zur kupferzeitlichen Chronologie des Karpatenbeckens*. *Swiatowit* 23 (1960) 341–361.
- BANNER–KUTZIÁN 1961 Banner, J. – Kutzián, I.: *Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*. *Acta ArchHung* 13 (1961) 1–32.
- BAYER 1928 Bayer, J.: *Die Ossarner Kultur, eine äneolithische Mischkultur im östlichen Mitteleuropa*. *Eiszeit und Urgeschichte* 5 (1928) 60–91.
- BEHRENS 1965 Behrens, H.: *Jungsteinzeit-Funde aus dem mitteldeutschen Raum*. Halle 1965.
- BEHRENS 1973 Behrens, H.: *Die Jungsteinzeit im Mittel-Elbe-Saale Gebiet*. Halle 1973.
- BERCIU 1964 Berciu, D.: *Quelques données préliminaires concernant la civilisation de Cernavoda*. *SlovArch* 12 (1964) 269–280.
- BONDÁR 1982 Bondár, M.: *Spätkupferzeitliche Siedlung in Pécs-Vasas (Komitat Baranya)*. *MittArchInst* 10–11 (1980–1981) 25–44.
- BONDÁR 1984 Bondár, M.: *Neuere Funde der Kostolac- und spätbadener Kultur in Ungarn*. *Acta ArchHung* 36 (1984) 59–84.
- BONDÁR 1987 Bondár M.: *Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihöz. — Neuere Beiträge zu Bestattungen der Badener Kultur*. *ZM* 1 (1987) 47–58.
- BONDÁR 1987a Bondár M.: *Késő rézkori kemence Esztergom-Diósvölgyben. — Spätkupferzeitlicher Ofen in Esztergom-Diósvölgy*. *ComArchHung* 1987, 31–44.
- BONDÁR 1990 Bondár, M.: *Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce*. *ComArchHung* 1990, 77–91.
- BONDÁR 1991 Bondár M.: *A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon. — Die Siedlung der Badener Kultur von Balatonmagyaród*. *ZM* 3 (1991) 137–154.
- BONDÁR 1996 Bondár M.: *Késő rézkori sírok Balatonbogláron. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.) — Late Copper Age Graves at Balatonboglár (Finds of the Kostolac Culture in Somogy County, Hungary I.)*. *SMK* 12 (1996) 3–16.
- BONDÁR 1998 Bondár M.: *Késő rézkori település maradványa Ordacsehi-Major lelőhelyen. — Late Copper Age settlement at the site Ordacsehi-Major*. *SMK* 13 (1998) 3–39.
- BONDÁR 1999 Bondár M.: *Rézkori és kora bronzkori településmaradvány Gyomaendrődön. — Copper Age and Early Bronze Age settlement at Gyomaendrőd*. *BMMK* 20 (1999) 47–65.
- BONDÁR 1999a Bondár M.: *A badeni kultúra újabb és „elfelejtett” idolkai. — The latest and the „forgotten” idols of the Baden Culture*. *WMMÉ* 21 (1999) 39–59.
- BONDÁR 1999b Bondár M.: *Rézkori idol Sarkadkeresztúrról. — Copper Age Idol from Sarkadkeresztúr*. *BMMK* 20 (1999) 37–45.
- BONDÁR 2000 Bondár M.: *Tál vagy fedő? Újabb adat a „bratislavai típusú” edények kérdéséhez*. *ÖL* 2 (2000) 25–26.
- BONDÁR 2000a Bondár, M.: *Neue und vergessene Idole der Badener Kultur*. *Acta ArchHung* 51 (1999–2000) 2000, 23–34.
- BONDÁR 2001 Bondár M.: *A badeni kultúra településmaradványa Aparhant-Felső legelő lelőhelyen. — The settlement fragment of the Baden culture on the site Aparhant-Felső pasture*. *WMMÉ* 22 (2000) 2001, 39–74.
- BONDÁR–HONTI–KISS 2000 Bondár M. – Honti Sz. – Kiss V.: *A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999) Előzetes jelentés I. — The preceding archeological excavation of the planing M7 highway in County Somogy (1992–1997). Preliminary report I*. *SMK* 14 (2000) 91–114.
- BONDÁR–KÖREK 1995 Bondár M. – Korek J.: *A Hódmezővásárhely-kishomoki rézkori temető és település. — Gräberfeld und Siedlung aus der Kupferzeit in Hódmezővásárhely-Kishomok*. *MFMÉ – StudArch* 1 (1995) 25–47.
- BONDÁR–MATUZ–SZABÓ 1998 Bondár M. – Matuz E. – Szabó J. J.: *Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában. — Kupfer- und bronzezeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya*. *MFMÉ – StudArch* 4 (1998) 7–53.
- BOROFFKA–STAPELFELDT 1995 Boroffka, N. – Stapelfeldt, T.: *Bemerkungen zu einer balkanischen Gefäßform: die Sauciere*. *ArchMold* 18 (1995) 277–288.
- CAPITANI–LEUZINGER 1998 Capitani, A. – Leuzinger, U.: *Siedlungsgeschichte, einheimische Traditionen und Fremdeinflüsse im Übergangsfeld zwi-*

- schen Pfyner und Horgener Kultur. Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 81 (1998) 237–249.
- COMŞA 1972 Comşa, E.: *Quelques problèmes concernant le néolithique final et la période de transition à l'âge du bronze dans les régions nord et ouest pontiques*. *Balkanica* 3 (1972) 59–92.
- DIMITRIJEVIĆ 1979 Dimitrijević, S.: *Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau–Drau–Sava*. *VAMZ* 10–11 (1977–1978) 1979, 1–96.
- DIMITRIJEVIĆ 1982 Dimitrijević, S.: *Zu einigen chronologischen Fragen des pannonischen Äneolithikums*. *Germania* 60 (1982) 425–458.
- DRAGANOV 1990 Draganov, V.: *Kultura Cernavoda III na teritoriji Bolgariji i zapadno Cernomorszkovo poberezsja*. *Dobrudzsa* 7 (1990) 156–179.
- ECSEDY 1973 Ecsedy I.: *Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. — New data on the history of the copper age in the region beyond the Tisza*. *BMMK* 2 (1973) 3–40.
- ECSEDY 1978 Ecsedy, I.: *Die Funde der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe von Lánycsók*. *JPMÉ* 22 (1977) 1978, 163–183.
- ECSEDY 1979 Ecsedy, I.: *The People of the Pitgrave Kurgans in eastern Hungary*. *Fontes ArchHung*, Budapest 1979.
- ECSEDY 1982 Ecsedy I.: *Későrézkori leletek Boglárlelléről. — Late Copper Age finds from Boglárlelle*. *JPMÉ* 26 (1981) 73–95.
- ECSEDY 1985 Ecsedy I.: *Őskori leletek Dunaszekcső-Várhegyről. — Praehistoric finds from Dunaszekcső-Várhegy*. *JPMÉ* 29 (1984) 1985, 89–125.
- ECSEDY 1994 Ecsedy, I.: *Copper Age Traditions and Bronze Age Innovations*. In: *Treasures of the Hungarian Bronze Age*. Ed.: Kovács, T. Budapest 1994, 37–45.
- ENDRŐDI 1988 Endrődi A.: *Badeni idoltöredék Káposztásmegyér-Farkaserdőről. — Badener Idolfragment aus Káposztásmegyér-Farkaserdő*. *ArchÉrt* 114 (1987–1988) 1988, 80–85.
- ENDRŐDI 1991 Endrődi A.: *Újabb adatok a badeni kultúra megtelepedéséhez Budapest területén. — Neuere Beiträge zur Niederlassung der Badener Kultur auf dem Gebiet von Budapest*. *BudRég* 28 (1991) 59–82.
- ENDRŐDI 1992 Endrődi A.: *Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós-Üdülősoron. — Late Copper Age Assemblages at Szigetszentmiklós-Üdülősor*. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán*. I. Szerk.: Havassy P. – Selmeczi L. *BTM Műhely* 5. Budapest 1992, 63–82.
- ENDRŐDI 1995 Endrődi, A.: *Erscheinung der Steleerrichtung in Ungarn*. *Notizia Archeologica Bergomensis* 3 (1995) 305–317.
- ENDRŐDI 1997 Endrődi A.: *A késő rézkori badeni kultúra Budapest, Andor utcai telep anyaga a kulturális kapcsolatok tükrében. — Die Siedlungsmaterialien der spätkupferzeitlichen Badener Kultur aus der Andorstraße im Spiegel der kulturellen Verbindungen*. *BudRég* 31 (1997) 121–175.
- ENDRŐDI–GYULAI 2001 Endrődi, A. – Gyulai, F.: *Hearts and other Finds of the Late Copper Age Baden Culture at Budapest-Csepel Island (Gynaecomorphic vessels, archaeobotanical remains). — A késő rézkori badeni kultúra tűzhelyei és leletei Budapest-Csepel-szigeten. (Gynakomorf edények, archeobotanikai maradványok)*. *ArchÉrt* 125 (1998–2000) 2001, 9–44.
- ERDÉLYI 1983 Erdélyi I.: *A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története. — Kurze Zusammenfassung der archäologischen Forschungen bei Fenékpusztá*. *ZGy* 18 (1983) 59–67.
- FOLTINY 1959 Foltiny, S.: *The Oldest Representations of Wheeled Vehicles in Central and South-eastern Europe*. *AJA* 63 (1959) 53–59.
- GARAŞANIN 1982 Garaşanin, M.: *The Eneolithic Period in the Central Balkan Area*. *The Cambridge Ancient History* Vol. III. Part I. Cambridge 1982, 136–162.
- HAMPEL 1886 Hampel J.: *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. I. Budapest 1886.
- HARKAI 2000 Harkai I.: *Újabb késő rézkori leletek Hódmezővásárhely-Bodzáspartról. — Neue spätkupferzeitliche Funde in Hódmezővásárhely-Bodzáspart*. *MFMÉ – StudArch* 6 (2000) 7–46.
- HONTI 1981 Honti Sz.: *Rézkori temetkezés Balatonbogláron. — Ein Grab aus der Kupferzeit von Balatonboglár*. *SMK* 4 (1981) 25–42.
- HONTI–KÖLTŐ–NÉMETH 1988 Honti Sz. – Költő L. – Németh P. G.: *Boglárlelle az őskortól a honfoglalásig*. In: *Boglárlelle. Tanulmányok*. Szerk.: Laczkó A. *Boglárlelle* 1988, 5–42.
- HORVÁTH 1990 Horváth L. A.: *Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak (Angaben zur Religion und Chronologie der mitteleuropäischen Furchenstichkeramik)*. *Acta ArchHung* 42 (1990) 21–44.
- KALICZ 1958 Kalicz N.: *Rézkori sztratigráfia Székely község határában. — Copper Age stratigraphy in the outskirts of the village Székely*. *ArchÉrt* 85 (1958) 3–6.
- KALICZ 1961 Kalicz N.: *A baktalórántházi sírlelet. — The Grave of Baktalórántháza*. *JAMÉ* 2 (1959) 1961, 7–17.
- KALICZ 1963 Kalicz, N.: *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*. *StudArch* 2, Budapest 1963.
- KALICZ 1976 Kalicz, N.: *Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest*. *Festschrift für R. Pittioni zum siebzigsten Geburtstag*. *ArchAust Beiheft* 13 (1976) 188–202.
- KALICZ 1981 Kalicz, N.: *Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen*. *Symposium Xanthi 1981. Symposia Thracica* 1981, 232–256.
- KALICZ 1982 Kalicz N.: *A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. — The historical*

- problems of the Balaton-Lasinja Culture and its metal finds. ArchÉrt 109 (1982) 3–17.
- KALICZ 1985 Kalicz, N.: *On the chronological Problems of the Neolithic and Copper Age in Hungary*. MittArchInst 14 (1985) 21–51.
- KALICZ 1989 Kalicz, N.: *Die chronologischen Verhältnisse zwischen der Badener Kultur und den Kurgangräbern in Ostungarn*. In: Praehistorica XV. Acta Inst. Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis. Acta des XIV. Internationales Symposium Prag–Liblice 20–24. 10. 1986. Hrg.: Buchwaldek, M. – Plešlová-Štiková, E. Praha 1989, 121–132.
- KALICZ 1991 Kalicz, N.: *Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien*. In: Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6–13. 11. 1988. Hrg.: Lichardus, J. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 347–387.
- KALICZ 1992 Kalicz, N.: *Die Balaton-Lasinja Kultur und ihre südlichen Beziehungen*. StudPraehist 11–12 (1992) 313–333.
- KALICZ 1999 Kalicz, N.: *A késő rézkori Bádén kultúra temetője Mezőcsát-Hörccsögösön és Tiszavasvári-Gyepároson*. — *Das Gräberfeld der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Mezőcsát-Hörccsögös und in Tiszavasvári-Gyepáros*. HOMÉ 17 (1999) 57–101.
- KARMANSKI 1970 Karmanski, S.: *Bakarnodobni lokaliteti jugozapadne Bačke*. I–II. Odžaci 1970.
- KATINCHAROV 1982 Katincharov, R.: *Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la région d'Égée et d'Anatolie*. Thracia Praehistorica. Sofia 1982, 132–149.
- KEMENCZEI 1966 Kemenczei T.: *A péceli kultúra újabb emberalakú urnaleletei Centeren*. — *Neuere menschenförmige Urnen der Pécelser Kultur in Center*. HOMK 6 (1966) 10–13.
- KEMENCZEI 1971 Kemenczei T.: *Az őskor művészetének emléke a Herman Ottó Múzeumban*. HOMK 9 (1971) 36–49.
- KEMENCZEI–CSALOG 1966 Kemenczei T. – Csalog Zs.: *A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető*. — *Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalm*. ArchÉrt 93 (1966) 65–97.
- KOÓS 1994 Koós, J.: *Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn*. — *Újabb adatok az ember alakú urnák elterjedéséhez Északkelet-Magyarországon*. In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 201–207.
- KOREK 1968 Korek, J.: *Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján-Pécskö*. Acta Arch Hung 20 (1968) 37–58.
- KOREK 1980 Korek, J.: *Alsónémedi történetének régészeti forrásai a honfoglalás koráig*. In: Alsónémedi története és néprajza. Szerk.: Balassa I. Alsónémedi 1980, 9–47.
- KOREK 1984 Korek, J.: *Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság I. lelőhelyen. A későrézkori település leletei*. — *Ausgrabungen auf dem Friedhof von Szigetcsép-Tangazdaság I.* — *Die Funde der spätkupferzeitlichen Siedlung*. ComArchHung 1984, 5–30.
- KOREK 1985 Korek, J.: *Adatok a bolerázi csoport alföldi elterjedéséhez*. — *Beiträge zur Verbreitung der Boleráz-Gruppe in Alföld*. ArchÉrt 112 (1985) 193–204.
- KÖVÁRI 1986 Kövári K.: *A tahitótfalui késő rézkori gödör*. — *Spätkupferzeitliche Grube in Tahitótfalu*. StudCom 17 (1985) 7–14.
- KÖVÁRI 1994 Kövári K.: *Rézkori sírok Ipolydamádon*. Börzsönyvidék 2 (1994) 119–130.
- KÖVECSES-VARGA 1990 Kövecses-Varga, E.: *Grubenhäuser mit verschmiertem Boden in einer Siedlung der Badener (Pécelser) Kultur*. — *Tapasztott padlójú gödörházak a badeni-péceli kultúra egyik településén*. In: Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabung beim Aufbau des Kraftwerkssystems Gabčíkovo-Nagymaros. Hrg.: Chropovský, B. Nitra 1990, 11–15.
- KUTZIÁN 1972 B. Kutzián, I.: *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*. ArchHung 48, Budapest 1972.
- L'EUROPE ...1961 L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen. Prague–Liblice–Brno. Ed.: Soudský, B. – Plešlová, E. Praha 1961.
- MARAN 1997 Maran, J.: *Neue Ansätze für die Beurteilung der balkanisch-ägäischen Beziehungen im 3. Jahrtausend v. Chr.* In: The Tracian World at the Crossroads of Civilisations I. Proceeding of the Seventh International Congress of Thracology. Constanta-Mangalia-Tulcea 1996. Ed.: Roman, P. Bukarest 1997, 171–192.
- MARAN 1998 Maran, J.: *Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Ein Neubewertung eines alten Forschungsproblems*. Germania 76 (1998) 497–525.
- MARAN 1998a Maran, J.: *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.* Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit. UPA 53, Bonn 1998.
- MAYER 1996 Mayer, C.: *Die Stellung der Funde vom Grasberg bei Ossarn im Rahmen der Badener Kultur*. I–III. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 30, Wien 1996.
- MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1964 Medunová-Benešová, A.: *Eneolitické výšinné sídlíště Staré Zámky v Brně-Lišni*. — *Äneolithische Höhensiedlung Staré Zámky in Brno-Lišen*. PA 55 (1964) 91–155.
- MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1972 Medunová-Benešová, A.: *Jevišovice-Starý Zámek. Schicht B. Katalog der Funde*. Fontes Archeologiae Moravicae, Tom. 6. Brno 1972.

- MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1981 Medunová-Benešová, A.: *Jevišovice-Starý Zamek. Schicht C2, C1, C. Katalog der Funde. Fontes Archeologiae Moraviae*, Tom. 13. Brno 1981.
- MORINTZ-ROMAN 1968 Morintz, S. – Roman P.: *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit in Raum der Niederdonau. Dacia* 12 (1968) 45–129.
- MRT 1 Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Magyarország régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás.* Szerk.: Sági K. Budapest 1966.
- MRT 2 Éri I. – Kelemen M. – Németh P. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás.* Szerk.: Éri I. Budapest 1969.
- MRT 3 Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Magyarország régészeti topográfiája 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás.* Szerk.: Bakay K. Budapest 1970.
- MRT 4 Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi Sz. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás.* Szerk.: Torma I. Budapest 1972.
- MRT 5 Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.* Szerk.: Torma I. Budapest 1979.
- MRT 7 Dinnyés I. – Kövári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás.* Szerk.: Torma I. Budapest 1986.
- MRT 8 Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke B. M.: *Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2.* Szerk.: Makkay J. Budapest 1989.
- MRT 9 Dinnyés I. – Kövári K. – Kvassay J. – Miklós Zs. – Tettamanti S. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás.* Szerk.: Torma I. Budapest 1993.
- MRT 10 Jankovich B. D. – Medgyesi P. – Nikolin E. – Szatmári I. – Torma I.: *Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke I–II.* Szerk.: Jankovich B. D. Budapest 1998.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964 Němejcová-Pavúková, V.: *Sídliisko bolerázského typu v Nitrianskom Hradku-Vysokom brehu. — Siedlung der Boleráz-Gruppe in Nitriansky Hrádok.* SlovArch 12 (1964) 163–268.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1970 Němejcová-Pavúková, V.: *Bolerázská skupina.* In: Slovensko v mladšej dobe kamennej. Red.: Točík, A. Pravek Slovenska 2 (1970) 183–192.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1979 Němejcová-Pavúková, V.: *Počiatky bolerázskej skupiny na Slovensku. — Die Anfänge der Boleráz-Gruppe in der Slowakei.* SlovArch 27 (1979) 17–55.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981 Němejcová-Pavúková, V.: *Načrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. — An outline of the periodical system of Baden Culture and its chronological relations to Southeast Europe.* SlovArch 29 (1981) 261–296.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1984 Němejcová-Pavúková, V.: *K problematike trnavia a konca bolerázskej skupiny na Slovensku. — Zur Problematik von Dauer und Ende der Boleráz-Gruppe in der Slowakei.* SlovArch 32 (1984) 75–146.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1991 Němejcová-Pavúková, V.: *Typologické otázky relatívnej a absolútnej chronológie badenskej kultúry.* SlovArch 39 (1991) 59–90.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1992 Němejcová-Pavúková, V.: *Kulturhistorische Verhältnisse in Südosteuropa zu Beginn des Horizontes Ezero. — Baden und die möglichen Wege von Kontakten mit dem ägäisch-anatolischen Gebiet.* StudPraehist 11–12 (1992) 362–384.
- NEUSTUPNÝ 1959 Neustupný, E.: *Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik.* SlovArch 7 (1959) 260–284.
- NEUSTUPNÝ 1973 Neustupný, E.: *Die Badener Kultur.* In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Hrg.: Chropovský, B. Bratislava 1973, 317–352.
- NEVIZÁNSKY 1985 Nevizánsky, G.: *Grabfunde und Überbauerscheinungen der Träger der Badener Kultur im zentralen Gebiet des Karpatenbeckens.* SlovArch 33 (1985) 249–272.
- NEVIZÁNSKY 1997 Nevizánsky, G. – Oždáni, O.: *Ein Bandgräberfeld der Badener Kultur in Malá nad Hronom.* SASTUMA 4–5 (1995–1996) 1997, 251–272.
- NEVIZÁNSKY 2000 Nevizánsky, G.: *Pseudokernoii aus Stránska.* SlovArch 48 (2000) 27–36.
- NEVIZÁNSKY 2001 Nevizánsky, G.: *Delené misy badenskej kultúry.* Pravek 8 (2001) 311–324.
- NIKOLOVA 1999 Nikolova, L.: *The Balkan in the Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia B. C.).* BAR International Series 791, Oxford 1999.
- NOVÁKI 1966 Nováki Gy.: *Őskori települések Fertőrákos mellett. — Vorgeschichtliche Siedlungen bei Fertőrákos.* Arrabona 8 (1966) 53–66.
- NOVOTNÝ 1981 Novotný, B.: *Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei.* SlovArch 29 (1981) 131–138.
- PATAY 1976 Patay, P.: *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát.* FolArch 27 (1976) 193–201.
- PATAY 1987 Patay P.: *A tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásátásának eddigi eredményei. — Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc-Sarkad.* FolArch 38 (1987) 89–120.

- PATAY 1999 Patay P.: *A badeni kultúra ózd-pilinyi csoportjának magaslati telepei. — Höhensiedlungen der spätbadener Ózd-Piliny-Gruppe.* HOMÉ 37 (1999) 45–56.
- PAVELČÍK 1988 Pavelčík, J.: *Zur Frage der chronologischen Stellung der Badener Kultur.* Germania 66 (1988) 144–149.
- PETRASCH 1984 Petrasch, J.: *Die absolute Datierung der Badener Kultur aus der Sicht des süd-deutschen Jungneolithikums.* Germania 62 (1984) 269–287.
- ROMAN 1992 Roman, P.: *Das chronologische Verhältnis zwischen Ezero und Troja im Lichte der nordbalkanischen Forschungen.* Thraco-Dacica 13 (1992) 25–34.
- ROMAN-NÉMETI 1976 Roman, P. – Németi, I.: *Cultura Baden n Romnia. — Die Badener Kultur in Rumänien.* București 1978.
- ROMAN-DODD-OPPRIȚESCU-JÁNOS 1992 Roman, P. – Dodd-Oprițescu, A. – János, P.: *Beiträge zur Problematik der schmurverzierten Keramik Südosteuropas.* Commission Internationale Interacadémique pour la Préhistoire des Balkans. Monographies Vol. 3. Mainz 1992.
- RUTTKAY 1995 Ruttkay, E.: *Boleráz-Gruppe.* In: Lennis, E. – Neugebauer-Maresch, C. – Ruttkay, E.: *Jungsteinzeit im Osten Österreichs.* Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 17. St. Pölten–Wien 1995, 145–160.
- RUTTKAY 2000 Ruttkay, E.: *Siedlungsfunde der Boleráz-Gruppe aus Wien und dem norddanubischen Niederösterreich.* FÖ 38 (1999) 2000, 609–622.
- SCHMIDT 1945 Schmidt, R. R.: *Die Burg Vučedol.* Belgrad 1945.
- SOCHACKI 1980 Sochacki, Z.: *Kultura ceramiki promienistej w Europie. — Kultur der radialverzierten Keramik in Europa.* Warszawa 1980.
- SOCHACKI 1982 Sochacki, Z.: *Z Zagadnień wschodniej peryferii kultury ceramiki promienistej w kotline Karpatciej. — Problems concerning eastern peripheries of the Baden culture in the Carpathian Basin.* PrzArch 30 (1982) 119–140.
- SOCHACKI 1987 Sochacki, Z.: *Some questions concerning the appearance of rectangular vessels in the European Neolithic and Aeneolithic.* JIES 15 (1987) 227–238.
- SOPRONI 1954 Soproni S.: *A budakalászi kocsí.* Fol Arch 6 (1954) 29–36.
- SYMPOSIUM BADEN *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur.* Hrg.: Chropovský, B. Bratislava 1973.
- SZABÓ 1983 Szabó J. J.: *Késő rézkori telep és középkori falu leletmentése Gyöngyöshalász határában. — Rettungsgrabung einer spätkupferzeitlichen Siedlung und eines mittelalterlichen Dorfes in der Nähe von Gyöngyöshalász.* Agria 19 (1982–1983) 1983, 5–34.
- TARI 1986 Tari E.: *Vecsés és környéke régészeti emlékei.* In: Vecsés története. Szerk.: Lakatos E. Vecsés 1986, 25–45.
- TASIĆ 1975 Tasić, N.: *Černavoda III i Boleraz nalazi u jugoslovenskom Podunavlju i problem hronološkog odnosa kultura bakarnog doba karpatsko-podunavskih oblasti.* Balcanica 6 (1975) 9–21.
- TASIĆ 1982 Tasić, N.: *Relativchronologische Verhältnisse äneolithischer Kulturen im jugoslawischen Donaauraum.* In: Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età Bronzo in Europa. Verona 1982, 71–76.
- TASIĆ 1983 Tasić, N.: *Jugoslavensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita. — Das jugoslawische Donauegebiet von der indoeuropäischen Wanderung bis zum Vorstoß der Skythen.* Novi Sad–Beograd 1983, 15–37.
- TASIĆ 1983a Tasić, N.: *Die Idole der Badener Kultur in Vinča.* AI 20–21 (1980–1981) 1983, 27–32.
- TASIĆ 1995 Tasić, N.: *Enolithic Cultures of Central and West Balkanes.* Beograd 1995.
- TOČÍK 1963 Točík, A.: *K otázke mladého eneolitu na Jugozápadnom Slovensku. — Zur Frage des späten Äneolithikums in der Südwestslowakei.* ŠtZ 11 (1963) 5–22.
- TORMA 1969 Torma I.: *Adatok a badeni (péceli) kultúra bolezási csoportjának magyarországi elterjedéséhez. — Beiträge zur Verbreitung der Boleráz-Gruppe der Badener Kultur in Ungarn.* VMMK 8 (1969) 91–108.
- TORMA 1972 Torma, I.: *Die Tierstatuetten der Boleráz-Gruppe von Pilismarót, Basaharc.* In: Idole. Prähistorische Keramik aus Ungarn. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest im Naturhistorischen Museum Wien vom 11. November 1972 bis 21. Jänner 1973. Hrg.: Bachmayer, F. – Ruttkay, E. – Melichar, H. – Schultz, O. Wien 1972, 21–26.
- TORMA 1973 Torma, I.: *Die Boleráz-Gruppe in Ungarn.* In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Hrg.: Chropovský, B. Bratislava 1973, 483–512.
- TORMA 1977 Torma I.: *Rézkori telep Páriban. — Kupferzeitliche Siedlung von Pári.* BBÁMÉ 6–7 (1975–1976) 1977, 29–59.
- M. VIRÁG 1999 M. Virág Zs.: *A badeni kultúra rézeleletei Sármellék-Égenföldröl. — Die Kupferfunde der Badener Kultur in Sármellék-Égenföld.* ZM 9 (1999) 33–54.
- ZÁPOTOCKÝ 2000 Zápotocký, M.: *Cimburk und die Höhensiedlungen des frühen und älteren Äneolithikums in Böhmen.* PA Suppl. 12, Prague 2000.

DER FORSCHUNGSSTAND DER BADENER KULTUR IN UNGARN (ABRIß)

Mária BONDÁR

In der vorliegenden Studie werden die wichtigsten Momente der Forschungsgeschichte der Badener Kultur kurz behandelt, inbegriffen die Arbeiten der ungarischen Forscher, die zu den Forschungsergebnissen dieser Epoche mit neuen Resultaten beitragen.

Die Frage der Entstehung und Herkunft der Badener Kultur bekam und bekommt auch heute von der Seite sowohl der traditionellen, historische Prozesse berücksichtigenden Forschung als auch von der modernen, chronologische Methoden anwendenden Annäherung eine besondere Betonung. Lange Zeit sollte dieser spätkupferzeitliche Zeitabschnitt in die historische Chronologie eingefügt werden: Die Vertreter dieser Anschauung erklärten das Erscheinen der Badener und der verwandten Kulturen auf dem Balkan und im Karpatenbecken durch von Süden kommenden Völkerbewegungen. Diese historischen Rekonstruktionsversuche berührten in erster Linie die frühe Periode und das Ende der Badener Kultur. Die in die frühe Periode datierbare Boleráz-Gruppe kann hauptsächlich infolge der Forschungstätigkeit von E. Neustupný (Absonderung der Boleráz-Gruppe, fünfstufige Einteilung der Badener Kultur), A. Točík und V. Němejcová-Pavúková (typologisches System, Chronologie) für gut geforscht gehalten werden. Wegen der vermuteten frühbronzezeitlichen historischen Prozesse beschäftigten sich die Forscher auch mit dem Ende der Kultur viel. Die Probleme, Siedlungsgeschichte und Typologie der sog. klassischen Badener Kultur, also der Periode zwischen den beiden Endpunkten, sind aber bei weitem nicht so gründlich ausgearbeitet. Von V. Němejcová-Pavúková wurde die ausführliche Typologie der Kultur bis die Stufe III nach der fünfstufigen Einteilung von E. Neustupný ausgearbeitet (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1991).

In unseren Tagen konzentriert sich die internationale Forschung anstatt der historischen Rekonstruktionsversuche auf einzelne Gegenstandstypen. Mit Hilfe der Verbreitung, der chronologischen Verbindungspunkte und Datierungen moderner Methode versuchen die Forscher, früher gemachte Feststellungen wieder zu deuten (BOROFFKA-STAPELFELDT 1995; MARAN 1997; MARAN 1998; NEVIZÁNSKY 2000; NEVIZÁNSKY 2001). Auch die Bedeutung der kognitiven archäologischen Richtung, die die gegenständlichen Denkmäler des Kultlebens untersucht und versucht, diese auszulegen, ist immer wichtiger. Die neueste Analyse über das Ganze der Kultur wurde von J. Maran geschrieben (MARAN 1998a). Den Trends der internationalen Forschung kann man auch in der ungarischen Fachliteratur gut auf der Spur folgen.

Das Denkmaterial der frühen Periode der Badener Kultur, nämlich der Boleráz-Gruppe, wurde von István Torma nach V. Němejcová-Pavúková im ungarischen Fundmaterial abgesondert (TORMA 1969; TORMA 1973). József Korek ergänzte später diese Arbeit mit den Fundorten der Un-

garischen Tiefebene (KOREK 1985). I. Torma sonderte nach V. Němejcová-Pavúková auch die Funde der nach-Boleráz-Entwicklungsstufe ab (TORMA 1977). Dank den Forschungen von I. Ecsedy konnten auch die Funde der Cernavodá III-Kultur im ungarischen Fundmaterial nachgewiesen werden (ECSÉDY 1973; ECSÉDY 1979). Mit verschiedenen Aspekten der frühen Periode beschäftigten sich P. Patay (PATAY 1976; PATAY 1987), Sz. Honti (HONTI 1981), J. J. Szabó (SZABÓ 1983) und L. A. Horváth* (HORVÁTH 1990). N. Kalicz trennte vom Denkmaterial der früheren Balaton-Lasinja III- und Boleráz-Gruppe das kennzeichnende Fundmaterial des sog. Protoboleráz-Horizontes ab (KALICZ 1982, Anm. 30; KALICZ 1985, 33; KALICZ 1989, 122; KALICZ 1991, 375, 380-381; KALICZ 1992, 314). Mit den Beziehungen der Cernavodá III-Kultur und der Boleráz-Gruppe und deren Forschungsproblemen beschäftigte sich auch die Verfasserin dieser Studie (BONDÁR-MATUZ-SZABÓ 1998, 11-15). Aufgrund der neuen, großflächigen, im Komitat Heves (Nagyút-Göböljyárás) durchgeführten Ausgrabung bezweifelt die Verfasserin, dass alle als "Protoboleráz" bestimmten Fundorte wirklich das sind (Anm. 4-5). Unter den neuen Forschungsergebnissen beschäftigt sich die Verfasserin auch mit der Bedeutung der Schalen sog. Bratislava-Typs, dessen neue schöne Vertreter auf dem Fundplatz Tolna-Mözs zum Vorschein kamen (BONDÁR 2000; BONDÁR 2001b).

Nach der frühen Periode der Badener Kultur werden die Forschungsergebnisse der späten Periode behandelt.

Die Funde und wichtigsten typologischen Merkmale der sog. Spätbadener-Kultur werden von der Verfasserin umrissen (BONDÁR 1982). Heute ist es schon bewiesen, dass die Kostolac-Gruppe eine selbständige Kultur ist. Ihr Auftreten in Ungarn ist episodenhaft, diese selbständige Kultur lebte eine Weile da (KOREK 1984; ECSÉDY 1984; BONDÁR 1984). Dieses Bild wurde auch von den späteren Ausgrabungen nicht modifiziert (ENDRÓDI 1992; BONDÁR 1998; HARKAI 2000). Hinsichtlich der früher als späte Gruppe betrachteten Fonyód-Gruppe bewies I. Torma, dass sie der Sammelbegriff der an das Ende der Boleráz-Gruppe datierbaren Spätboleráz-Funde ist (TORMA 1977, 55). Die Datierung der Úny-Gruppe und ihre Bestimmung eventuell als eine Gruppe ist noch nicht abgeschlossen, die diesbezüglichen Meinungen sind abweichend. Nach einigen Forschern (NEUSTUPNÝ 1959, 277; NEUSTUPNÝ 1973, 332; MRT 5, 348; KOREK 1983, 16; BONDÁR 1987a, 42) gehört die Úny-Gruppe nicht der späten, sondern der klassischen Periode an. A. Endrődi ordnet sie — mit V. Němejcová-Pavúková einverstanden — in die Baden IVa-Stufe ein (ENDRÓDI 1991, 63; ENDRÓDI 1992, 67-68). Es soll noch ausführlich analysiert werden, ob die Absonderung der Viss-Gruppe berechtigt ist. Heute scheint sie eher eine territoriale Gruppe zu sein, ihre chronologische Lage ist fraglich. Auch die Ózd-Piliny-Gruppe

* Horváth, L. A.: Die geschichtlichen und chronologischen Fragen der Hochkupferzeit im Karpatenbecken. Die Lage der Furchenstichkeramik in der Ungarischen Tiefebene. Dissertation zur Erlangung des CSC. Manuskript. Zalaegerszeg 1993.

scheint eine verhältnismäßig gut umgrenzbare territoriale Gruppe zu sein, mit der sich zuletzt P. Patay ausführlich beschäftigte (PATAY 1999). Von J. Korek wurden mehrere territoriale/chronologische Gruppen als die bis jetzt aufgezählten innerhalb der Badener Kultur erwähnt, aber nur tangential behandelt (KOREK 1983, 12–27). Die Existenzberechtigung der von ihm erwähnten Gruppen kann von künftigen Forschungen bewiesen oder widerlegt werden.

Nach der forschungsgeschichtlichen Skizze beschäftigt sich die Verfasserin mit der ungarischen Forschungslage nach der Erscheinung der Banner-Monographie. In ihrer eigenen Datenbasis trug sie mehr als 1600 Fundorte der Badener Kultur zusammen, das ist das Fünffache der von J. Banner veröffentlichten Fundstellen. Die territoriale Verteilung der Fundorte wurde tabelliert (Tabelle 1). Die Stelle der größeren Ausgrabungen (Abb. 1) und die unpublizierten Fundorte wurden kartiert (Abb. 2). In dem, zu den beiden Karten gehörenden Anhang wird die sich auf die Fundorte beziehende Fachliteratur angegeben. Auf Schaubildern stellte die Verfasserin die Verteilung der Fundorte nach Typ (Abb. 3. 1) und Art des Vorkommens dar (Abb. 3. 2). Die Verfasserin stellt fest, dass sich die Zahl der Fundorte der Boleráz-Gruppe im Verhältnis zu den Daten von I. Torma verdoppelte, und die Verteilung der Fundorte sowohl in Transdanubien als auch in der Ungarischen Tiefebene für ausgeglichen gehalten werden kann. Die Zahl der zur klassischen Periode der Badener Kultur gehörenden Fundorte nahm im größten Maße zu, der Bearbeitungsgrad dieser ist aber verschwindend gering. Die Forschung dieser Periode schritt also nicht viel fort. Die Zahl der Fundstellen der von der Badener Kultur schon abgetrennten, selbständigen Kostolac-Kultur nahm kaum zu. Die Freilegung von größeren Siedlungen (Szigetmonostor, Szigetszentmiklós-Údülősor, Ordacschi-Major) ergab die bessere Erkenntnis des Siedlungswesens und der Keramik. Der Bestattungsort von Balatonboglár ist heute eines der authentisch erschlossenen Kostolac-Brandgräberfelder mit größter Gräberzahl (BONDÁR 1996).

Die Verfasserin analysiert die sich auf die Siedlungserscheinungen beziehenden Angaben. Leider gibt es sehr wenige, an Ausgrabungen gemachte Beobachtungen, mit deren Hilfe man die Siedlungserscheinungen rekonstruieren könnte (Anm. 13–24). Etwa 5% der ungarischen Fundorte sind ein Bestattungsort, auf denen die Zahl und der Ritus

der Gräber eine Vielfältigkeit aufweisen: Von den Bestattungsorten mit einem oder zwei Gräbern durch die Kleinfamiliengräberfelder bis die Nekropole von Budakalász mit mehr hundert Gräbern ist das Bild abwechslungsreich (Anm. 25–26). Unter den gegenständlichen Denkmälern des Kultlebens behandelt die Verfasserin die Idole der Badener Kultur und die gynäkomorphen Gefäße, deren Zahl in den vergangenen Jahrzehnten ebenfalls bedeutend zunahm. Sie stellt fest, dass die frühere zweipolige Datierung (wonach die Idole und gynäkomorphen Darstellungen nur für die frühe Stufe der Kultur datierbar sind, während die anthropomorphen Urnen nur für die späte Periode kennzeichnend sind) heute nicht mehr stichhaltig ist (BONDÁR 1998a). Alleinstehender Fund ist der neulich vorgekommene Tonmaske (Anm. 30). Die Zahl der zoomorphen Gegenstände ist viel kleiner als die der Menschendarstellungen. Die Tiere sind als selbständige Statuetten oder vor einem Wagen, daran appliziert dargestellt. In der zoomorphen Kategorie gilt das in Vác gefundene Gefäß mit Rindkopf als ein besonderer Gegenstand (Anm. 31). Erfreulich nahm auch die Zahl der Wagenmodelle der Badener Kultur seit der Veröffentlichung des Wagens von Budakalász in der Banner-Monographie zu.

Auch die chronologische Lage der Badener Kultur modifizierte sich bedeutend in den letzten Jahrzehnten (Abb. 4). Die früher mit der Troja V-Schicht parallelisierten, zwischen 2100 und 1900 v. Chr. datierte Periode der Badener Kultur kann heute — nach den meisten Forschern — zwischen 3500 und 3000 datiert werden.

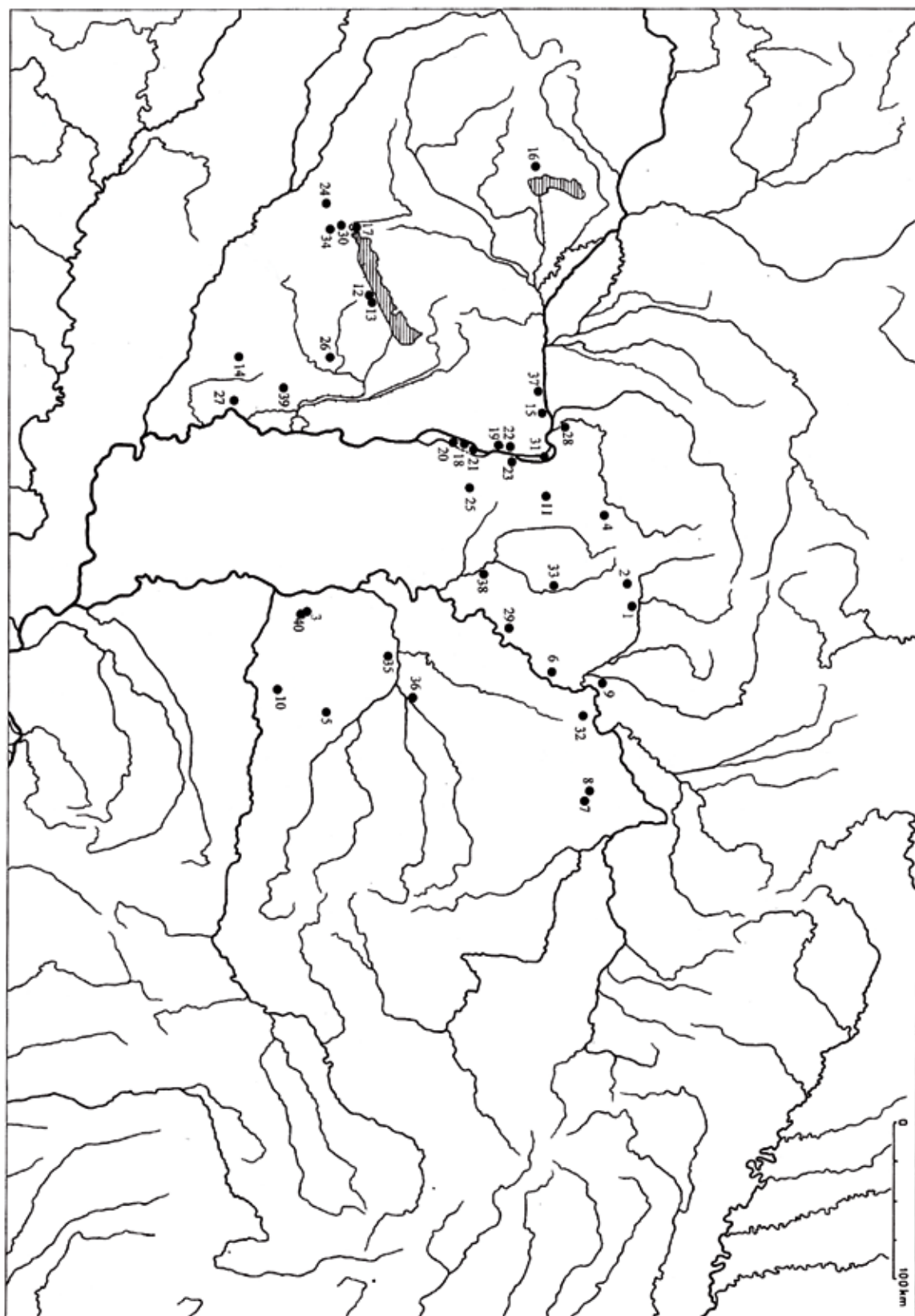
Zusammenfassend kann man sagen, dass die Zahl der Badener Funde und Fundorte seit der Erscheinung der Banner-Monographie bedeutend zunahm, aber das Tempo der Publikation hielt mit der quantitativen Zunahme keinen Schritt. Trotz der bedeutenden Detailsergebnisse gibt es noch ungelöste Fragen, so die Absolutchronologie und Ethnogenesis der Kultur, die Frage der Ausbildung und Verbreitung des Wagens, die Verfeinerung der Typologie und inneren Chronologie, ferner die Analyse der kulturellen Beziehungen. Zur Beantwortung dieser Fragen können die Publikationen über die neuesten bulgarischen, türkischen und griechischen Ausgrabungen außer der Veröffentlichung der ungarischen Freilegungen beitragen.

Übersetzt von Katalin H. SIMON

*Bondár Mária
MTA Régészeti Intézet
1014 Budapest
Úri u. 49.
E-mail: bondar@archeo.mta.hu*

<i>Megye</i>	<i>BANNER 1956</i>	<i>BANNER utáni</i>	<i>Összesen</i>
Bács-Kiskun	12	48	60
Baranya	30	40	70
Békés	3	136	139
Borsod-Abaúj-Zemplén	32	27	59
Budapest	16	17	33
Csongrád	35	22	57
Fejér	7	49	56
Győr-Moson-Sopron	26	31	57
Hajdú-Bihar	11	21	32
Heves	4	24	28
Komárom	16	64	80
Nógrád	3	12	15
Pest	38	261	299
Somogy	24	140	164
Szabolcs-Szatmár-Bereg	13	38	51
Szolnok	12	37	49
Tolna	22	160	182
Vas	13	5	18
Veszprém	18	126	144
Zala	6	65	71
<i>Összesen</i>	<i>341</i>	<i>1323</i>	<i>1664</i>

*1. táblázat: A badeni kultúra lelőhelyeinek mennyiségi változása
Tabelle 1: Die quantitative Änderung der Fundorte der Badener Kultur*

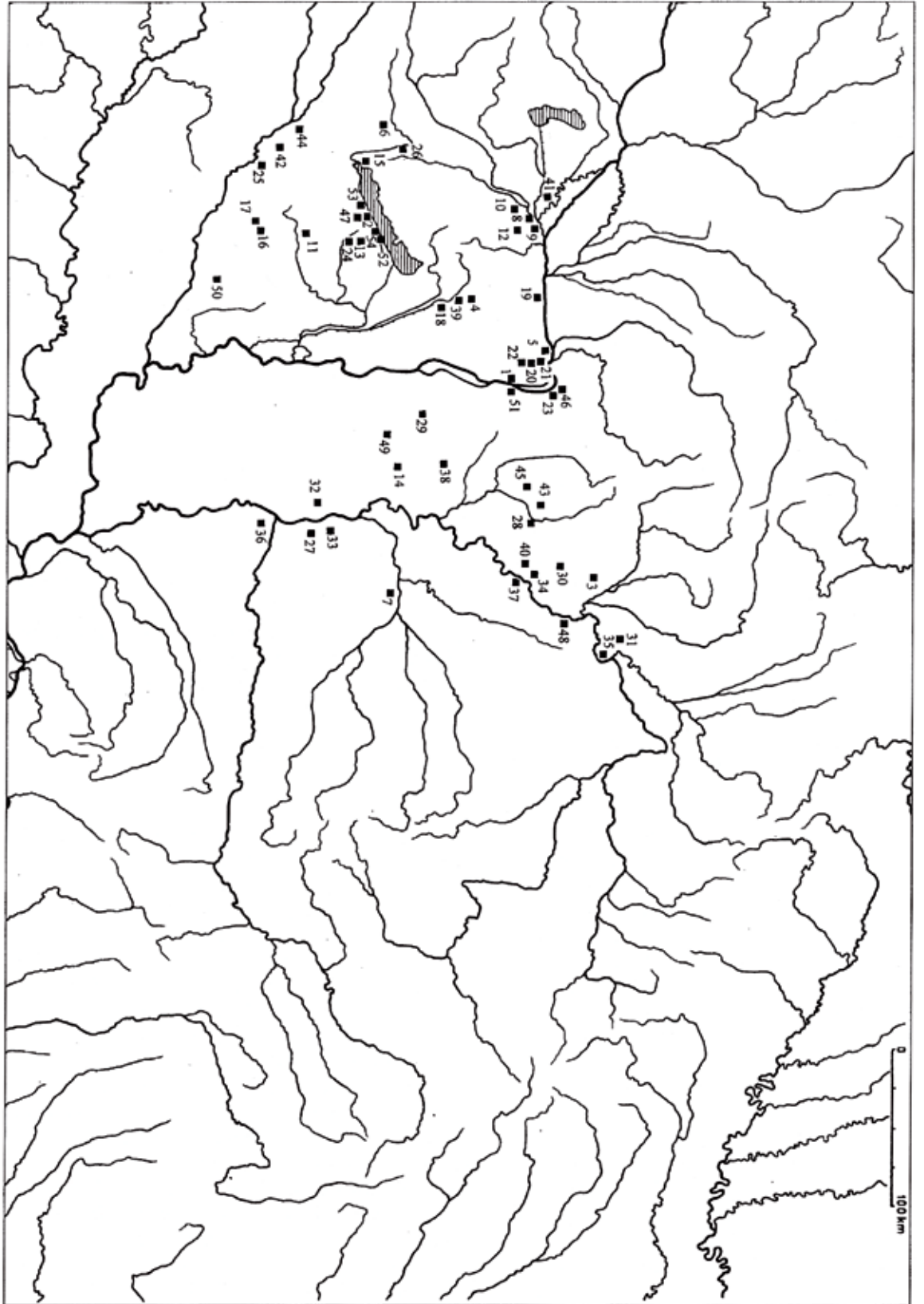
1. kép — Abb. 1.

1. kép — Abb. 1: A badeni kultúra fontosabb, publikált lelőhelyei (a Banner-monográfia megjelenése utáni időből). — Die wichtigen, publizierten Fundorte der Badener Kultur (nach der Veröffentlichung der Banner-Monographie).

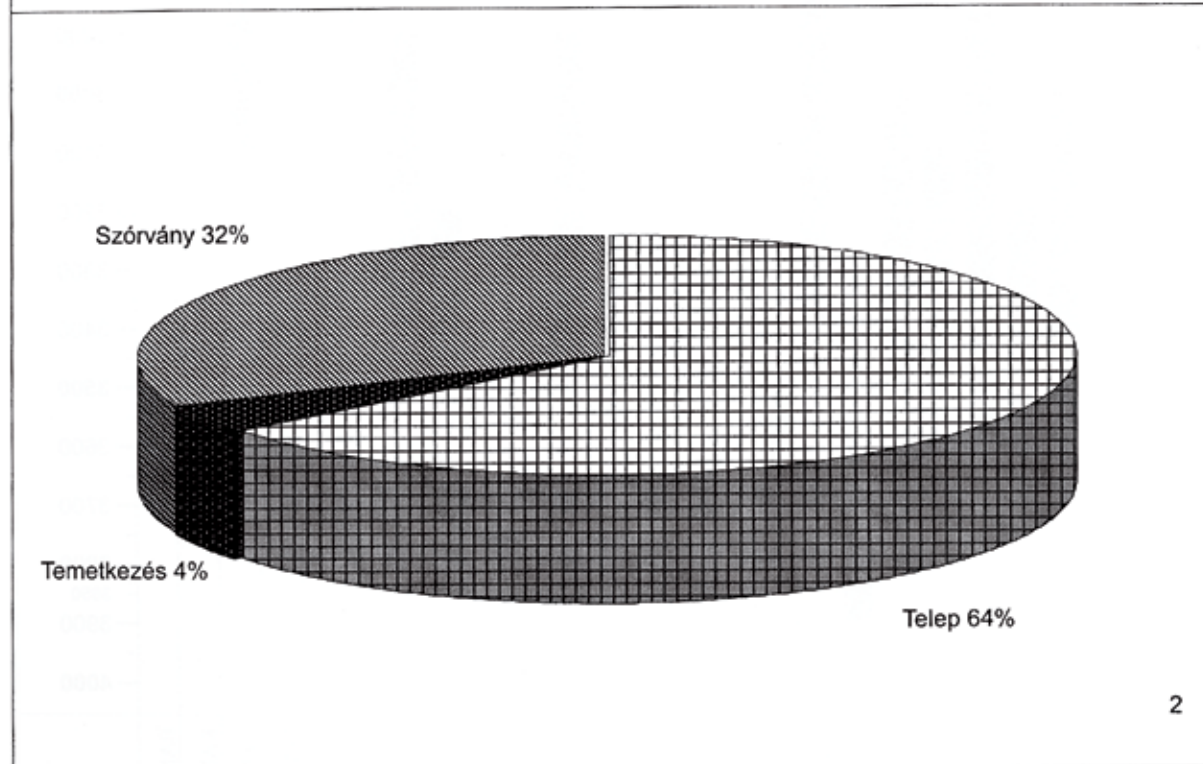
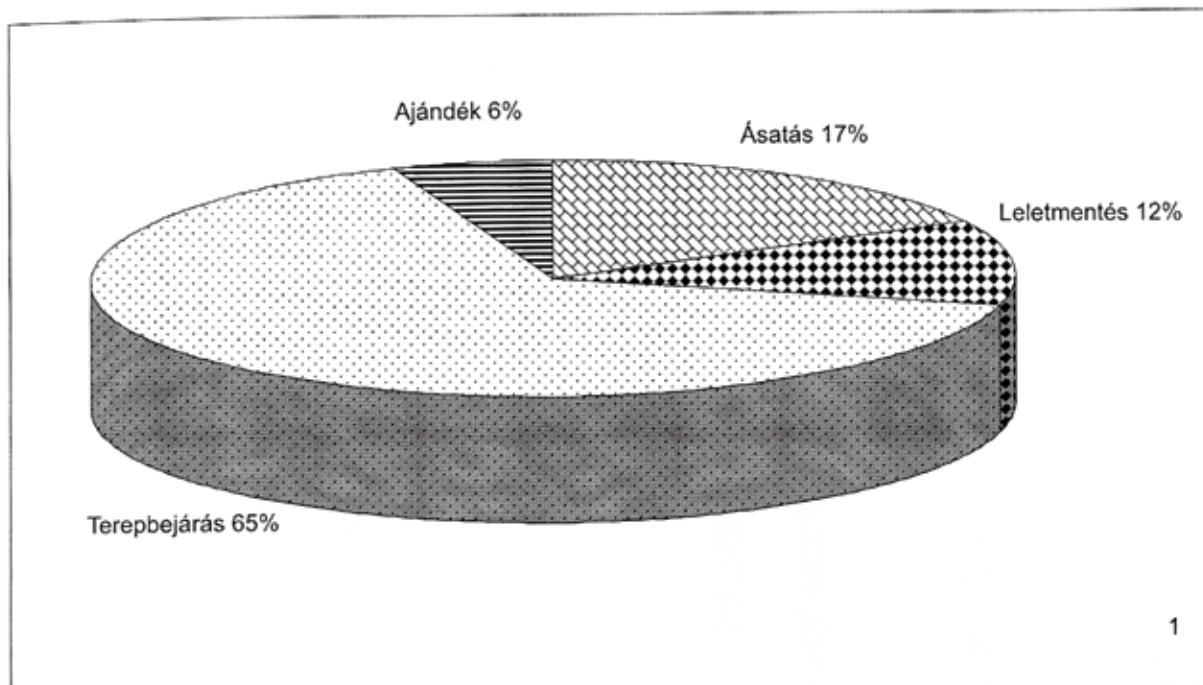
- 1: Center; 2: Szentsimon; 3: Hódmezővásárhely-Kishomok; 4: Salgótarján-Pécskő; 5: Kétegyháza;
6: Mezőcsát-Hörcsögös; 7: Baktalórántháza; 8: Székely-Zöldtelek; 9: Tiszalúc; 10: Battonya;
11: Gyöngyöshalász; 12: Balatonboglár; 13: Boglárlelle; 14: Pécs-Vasas; 15: Esztergom-Diósvölgy;
16: Fertőrákos; 17: Sármellék-Égenföld; 18: Szigetcsép; 19: Budapest-Andor u.; 20: Szigetszentmárton;
21: Szigetszentmiklós; 22: Budapest-Medve u.; 23: Budapest-Káposztásmegyer; 24: Hahót-Szartóri I.;
25: Gyömrő-Vízmű; 26: Pári-Altacker; 27: Lánycsók; 28: Ipolydamásd; 29: Poroszló;
30: Balatonmagyaród-Hidvégpusztá; 31: Tahitótfalu; 32: Tiszavasvári-Gyopáros; 33: Kompolt;
34: Balatonmagyaród-Kiskányavár; 35: Gyomaendrőd; 36: Szeghalom-Dióér; 37: Süttő-Vasúti őrház;
38: Alattyán; 39: Aparhant-Felső legelő; 40: Hódmezővásárhely-Bodzáspart

2. kép — Abb. 2: A badeni kultúra fontosabb, még közöletlen lelőhelyei (a Banner-monográfia megjelenése utáni időből). — Die wichtigen, noch unpublizierten Fundorte der Badener Kultur (nach der Veröffentlichung der Banner-Monographie).

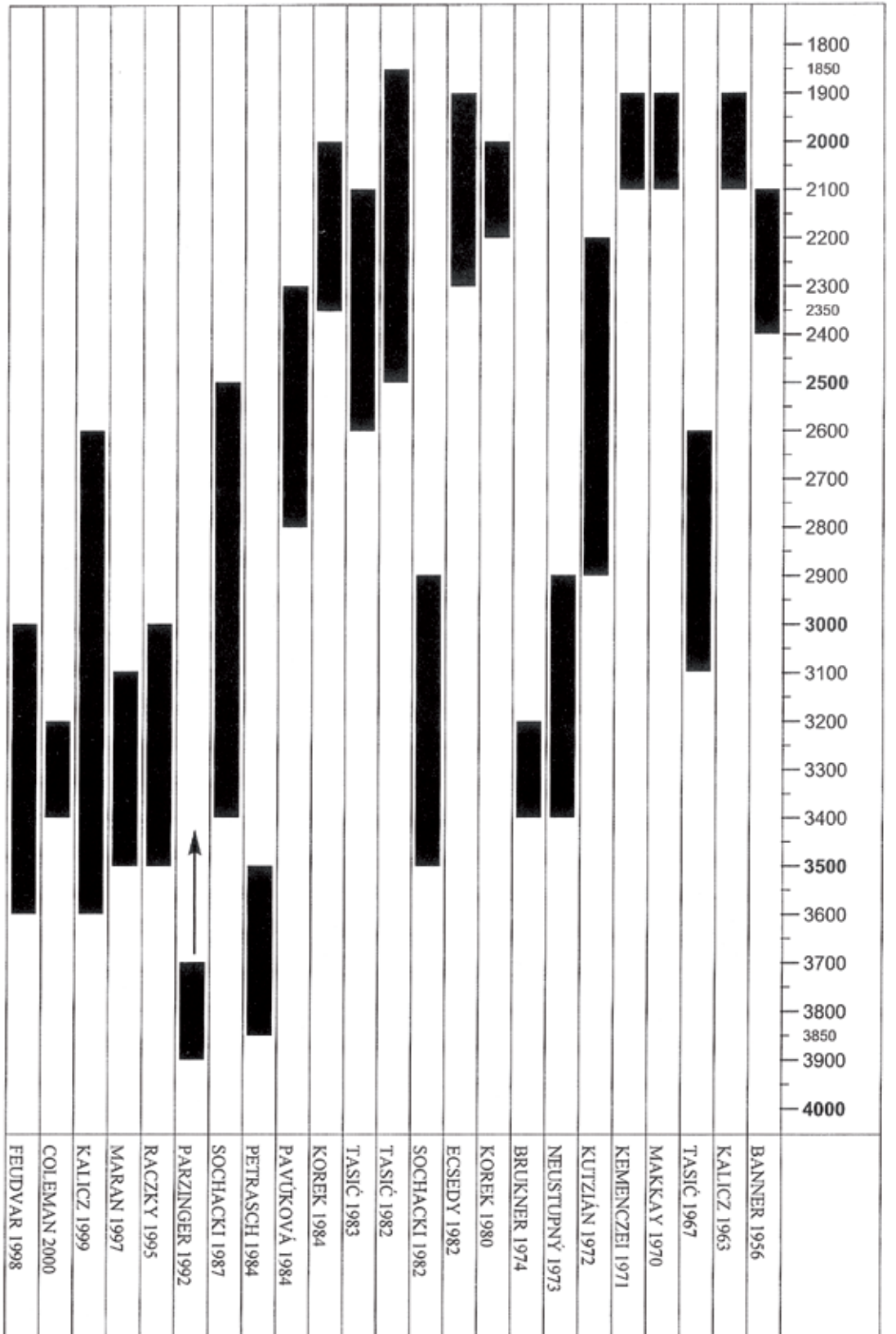
- 1: Budakalász-Luppa-csárda; 2: Balatonboglár-Berekre dűlő; 3: Csincse-Gomba B. földje;
4: Csákvár-Széchenyi úti kertek; 5: Esztergom-Szentkirály, Duna-dűlő; 6: Gellénháza;
7: Gyoma-Égei-halom; 8: Győr-Szabadrétdomb; 9: Győr-M1 autópálya, A7 agyaggyerő; 10: Ikrény;
11: Juta; 12: Kajárpéc-Pokolfadomb; 13: Andocs-Nagyoldipusztá; 14: Kecskemét-Ballószög;
15: Keszthely-Fenekpusztá; 16: Pécs-Hőerőmű; 17: Zók-Várhegy; 18: Székesfehérvár-Nyúldomb;
19: Neszmély-Tekerespatak; 20: Pilismarót-Basaharc; 21: Pilismarót-Szobi rév;
22: Pilisszentlélek-Legénybarlang; 23: Vác-Székhegy; 24: Gyugy-Dózsa György út 1.;
25: Komlósd-Szőlőhegy; 26: Tekeny-Öcse; 27: Hódmezővásárhely-Gorzsa; 28: Kál 1. legelő;
29: Kumpezér-Téglaházi dűlő; 30: Mezőkeresztes-Cset halom; 31: Mezőzombor-Vasúti delta;
32: Pusztaszér-Ópusztaszér; 33: Szegvár-Kontrapart; 34: Szihalom-Sóhajtó;
35: Tiszaladány-Nagyhomokos; 36: Tiszasziget-Ószentiván VIII; 37: Tiszaszőlős-Csákányszeg;
38: Ceglédbercel; 39: Moha-Homokbánya; 40: Nagyfüged-Ejzella; 41: Mosonszentmiklós-Pál-major;
42: Nagykanizsa-Inkey kápolna; 43: Nagyút-Göböljárás; 44: Nagykanizsa-Billa;
45: Vámosgyörk-Motorhajtóanyag telep; 46: Vác-Liliom u.; 47: Ordacsehi-Major; 48: Polgár-I. 24. lh.;
49: Szabadszállás-Aranyhegy; 50: Szava; 51: Fót-Rossztemplom; 52: Balatonszemes-Szemesi berek;
53: Ordacsehi-Bugaszeg; 54: Balatonöszöd-Temetői dűlő

2. kép — Abb. 2.

3. kép: 1: A badeni kultúra lelőhelyei jellegük szerint (ajándék, ásatás, leletmentés, terepbejárás);
2: a badeni kultúra lelőhelyei az előkerülés módja szerint (telep, temetkezés, szórvány)
Abb. 3: 1: Die Fundorte der Badener Kultur nach ihrem Charakter (Geschenk, Ausgrabung, Rettungsgrabung, Geländebegehung); 2: die Fundorte der Badener Kultur nach der Art des Vorkommens (Siedlung, Bestattung, Streufund)

4. kép: Válogatás a badeni kultúra abszolút kronológiájához
 Abb. 4: Wahl zur absoluten Chronologie der Badener Kultur